

MŰHELY

MORAVCSIK GYULA

BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTÍN MINT MAGYAR TÖRTÉNETI FORRÁS

Közreadja: Krähling Edit

Moravcsik Gyula kéziratos hagyatékából, mely 1973-ban került a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárába, a 2010-es feldolgozáskor került elő a most közzétett tanulmány (jelzete: Ms 2458/19). A 63 oldalon géppel, részben autográf kiegészítésekkel írt kézirat nincs datálva, ezért megírásának időpontjára csak következtetni lehet. Mivel a szakirodalmi hivatkozások közül a legkésőbbi 1951-ből való, a tanulmány minden bizonnyal Moravcsik Gyula 1949-es *De administrando imperio*-szövegkiadása és 1950-ben megjelent magyar fordítása nyomán született, az 1950-es évek elején. Hogy szerzője annak idején hova szánta, és hogy végül miért nem jelent meg, arra vonatkozólag a hagyatékban sajnos semmilyen utalást nem találtunk.

A szöveget a lehető legkevesebb változtatással közöljük. Ezek közül a legjelentősebb, hogy a cím nélkül (csak a megjelenés helyével), illetve a csak a szerző nevével jelölt szakirodalmi hivatkozásokat minden esetben kiegészítettük, és az *Antik Tanulmányok* gyakorlata szerint a lapalji jegyzetekben, az első előfordulás alkalmával tüntetjük fel. Az orosz és görög nyelvű közlemények esetében – Moravcsik Gyula gyakorlatát követve – a szerzőneveket latin betűs átírásban, a közlemények címeit azonban eredeti írásmóddal közöljük. A tanulmányban idézett *DAI*-szöveghelyeket ellenőriztük. Három helyen elírás gyanúja merült fel, itt a helyesnek gondolt *locust* az eredeti mellett szögletes zárójelben közöljük.

A helyesírást és a földrajzi nevek írását egységesítettük és lehetőleg a mai gyakorlathoz igazítottuk. A görög személynéveket a Moravcsik Gyula által következetesen használt átírás szerint közöljük.

Bízunk benne, hogy a magyar őstörténet és a honfoglalás kutatói számára ez a tanulmány közel hetven év távolából is fontos támpontokkal fog szolgálni.

Krähling Edit

Bíborbanszületett Konstantín császár (Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος) *De administrando imperio* címen ismert munkája (*DAI*) első ízben 1611-ben látott napvilágot nyomtatásban. Ez a munka, amely pontosan egy évezreddel ezelőtt készült,¹ s amely egész sereg nép (így többek között a magyarok, az oroszok és a délszlávok) történetének kezdeteire vonatkozólag egyedülálló forrásunk, immár csaknem három és fél század óta foglalkoztatja a tudós világot. Százakra megy azoknak a különböző nyelveken írt tanulmányoknak a száma, amelyek a *DAI*-val kapcsolatos kérdéseknek vannak szen-

¹ Konstantín császár életéről és munkájáról lásd Moravcsik Gy.: *A magyar történet bizánci forrásai*. Budapest (1934) 143–163; *Byzantinoturcica I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*. Budapest (1942) 204–229. Vö. még a 7. jegyzetben idézett magyar kiadás előszavát (3–14), továbbá a 6. jegyzetben idézett angol kiadás bevezetését (5–13).

telve. Ezek között természetesen selejtes és dilettáns munkák is akadnak, de még így is nagy azoknak az alapos és komoly cikkeknek, sőt könyveknek a száma, amelyek szerzői igyekeztek felderíteni a munka keletkezésének, forrásainak és szerkesztésének bonyolult problémáit, megvilágítani a benne rejlő, páratlanul értékes nyelvészeti és történeti anyagot, és azt az illető népek történetének kutatása szempontjából értékesíteni.²

A magyar történészeket a munka azóta foglalkoztatja, amióta Kéri Borgia Ferenc 1738–40-ben megjelent munkájában először ismertette a *DAI* magyarokra vonatkozó tudósításait. Azóta az ide vonatkozó magyar nyelvű tanulmányoknak, cikkeknek egész sora jelent meg, s a magyar tudomány is derekasan kivette részét a kutatómunkából.

A *DAI* – mint említettük – nemcsak tisztán történeti szempontból nagy értékű forrás, hanem, minthogy megőrizte több nép nyelvének korai, X. századi emlékeit (ún. szórványemlékeit), nyelvészeti szempontból is valóságos kincseshánya. Nem véletlen tehát, hogy az érdeklődés a nyelvi anyag iránt már korán felébredt, és hogy éppen e téren a kutatások a más irányú kutatásokat megelőzve értékes eredményekre vezettek. Így például – hogy csak a legjelentősebb kutatási irányokra utaljak – különös érdeklődést keltettek a Dnyeper folyó zátonyainak nevei, amelyeket a mű rősz és szklavin alakban közöl. Ezek megfejtésén a kutatók egész serege fáradozott már. E téren különösen jelentősek V. Thomsen vizsgálódásai, amelyeket legújabban kiegészítenek K.-O. Falk kutatásai, aki a múlt évben megjelent nagy munkájában arra az eredményre jutott,³ hogy az ún. rősz alakok ósvéd, a szklavin alakok pedig ukrán jelleget tükröztenek vissza. Ami a délszláv névanyagot illeti, e téren a legjelentősebbek P. Skok vizsgálódásai, amelyek nemcsak sok név megfejtéséhez vezettek, hanem arra a kérdésre is világosságot derítettek, hogy a *DAI* délszláv névanyaga milyen forrásból származik, s az a görög átírás következtében milyen módosulásokon ment át. A besenyő nevek megfejtésének jó részét Németh Gyulának köszönhetjük, akinek kutatásait kiegészítették még Györffy György újabb vizsgálódásai. Legújabban figyelemre méltó adatokat szolgáltatott a besenyő névanyaghoz K. H. Menges is.⁴

Ami a magyar névanyagot illeti, annak megfejtésén a régebbi magyar nyelvészeti iskola számos kiváló tagja (Gombocz Zoltán, Melich János, Németh Gyula, Jakubovich Emil, Pais Dezső, Rásonyi Nagy László) fáradozott, míg aztán Gyóni Mátyás nagy munkájában a korábbi eredményeket összefoglalta,⁵ újakkal egészítette ki, s egyben megvilágította azt az eljárást, amelyet a magyar szavak elgörögösítésében a bizánciak s így a *DAI* szerzője is követett.

² Az ide vonatkozó teljes irodalom megtalálható az előbbi jegyzetben említett munkáimban megadott oldalakon. A következőkben csak azoknak a munkáknak a címét közlöm, amelyek azóta jelentek meg, s így a korábbi bibliográfiai összeállításokban nem szerepelnek. (A sajtó alá rendezés során a könnyebb eligazodás érdekében az összes hivatkozott közlemény címét feltüntettük. – KE)

³ K.-O. Falk: *Dneprforsarnas namn i kejsar Konstantin VII Porfyrogennetos' De administrando imperio*. Lund (1951) [Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 46. Nr. 4.].

⁴ K. H. Menges: *Etymological Notes on Some Pácänäg Names*. *Byzantion* 17 (1944–45) 256–280.

⁵ Gyóni M.: *A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei*. Budapest (1943) (=Magyar–Görög Tanulmányok 24).

A *DAI*-nak mint történeti forrásnak a felhasználását és értékesítését illetően döntő jelentőségűek voltak J. B. Bury kutatásai, aki megállapította azt, hogy a mű különböző, egymástól függetlenül készült feljegyzések és jegyzetek halmaza („patchwork”), melyeket a szerző egyesített művében. Kutatásait kiegészítették még G. Manojlović hasonló irányú vizsgálódásai, aki a mű beható elemzése alapján arra az eredményre jutott, hogy az egyes részletek Konstantín császár fiának, II. Romanosnak az iskolai gyakorlatiul szolgáltak, melyeket aztán atyja a *DAI*-ban egyesített. Meg kell még említenünk, hogy a *DAI* magyarátához nagyon fontos segédeszközt nyertünk abban az orosz fordításban, amely V. V. Latisevtől származik, s amely a legújabb kutatások eredményeire is kiterjeszkedő jegyzetekkel van ellátva. Legújabban jelent meg a mű kritikai kiadása angol⁶ és magyar fordítás kíséretében,⁷ ami most már lehetővé teszi, hogy a történeti vizsgálódás biztos alapokon nyugodjék.

Bennünket ezúttal a *DAI* elsősorban mint magyar történeti forrás érdekel. Az ide vonatkozó tudósítások megvilágításán Szabó Károlytól kezdve sok történész fáradozott, s több olyan munka jelent meg, amely egyrészt összefoglalta a magyar történettel kapcsolatos kérdéseket, másrészt lényeges pontokon előbbre vitte a kutatást. Ezek közül a következőket kell kiemelnünk. H. Schönebaum részletesen ismertette azokat a tudósításokat, melyeket a *DAI* a magyarságra nézve tartalmaz, s a korábbi magyar kutatások eredményeiről összefoglaló képet adott. C. A. Macartney figyelemre méltó munkájában igyekezett a IX. századi magyar történetet felderíteni az arab és perzsa forrásokon kívül főleg a *DAI* új elemzése alapján. Németh Gyulának a honfoglaló magyarság kialakulására vonatkozó kutatásaiban szintén nagy szerepet játszanak a *DAI* tudósításai és főleg az abban megőrzött nyelvi anyag vallomása. Említsük még meg H. Grégoire tanulmányait, aki Burynek és Manojlovićnak az eredményeit felhasználva, de a „módszer”-t módszeresen túlhajtva kísérelte meg a *DAI* magyar adatainak új magyarátatát.⁸ Végül legújabban két jelentős magyar munka látott napvilágot. Czeglédy Károly az arab–perzsa fordítások és a *DAI* tudósításai közt mutatkozó ellentétre és a kettő közti időrendi távolságra mutatott rá.⁹ Deér József pedig arra az eredményre jutott, hogy a *DAI* egyes részei magyar történeti hagyományt tükröznek, amelyben különböző korú események olvadtak egybe.¹⁰

A következőkben azt a célt tűztük magunk elé, hogy az eddigi kutatások eredményeinek felhasználásával s egyben bírálatával revízió alá vegyük a *DAI*-nak a magyar történetre vonatkozó anyagát, s rámutassunk azokra a még megoldatlan problémákra, amelyek az eddigi kutatás folyamán felmerültek. Szükségesnek látszik, hogy mindenképp előtt összefoglaljuk a *DAI* forrásaira, keletkezésére és szerkezetére vonatkozó megál-

⁶ Constantine Porphyrogenitus: *De administrando imperio*. Greek Text edited by Gy. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins. Budapest (1949) (=Magyar–Görög Tanulmányok 29).

⁷ Bíborbanszületett Konstantín: *A birodalom kormányzása*. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította Moravcsik Gy. Budapest (1950).

⁸ Grégoire munkáinak kritikájával később, az illető helyen fogok foglalkozni.

⁹ Czeglédy K.: A IX. századi magyar történelem főbb kérdései. *MNy* 41 (1945) 33–55.

¹⁰ Deér J.: A IX. századi magyar történet időrendjéhez. *Századok* 79–80 (1945–1946) 3–20.

lapításokat. A tárgyalást két részre osztjuk. Külön vizsgáljuk a *DAI*-nak a honfoglalás előtti és külön a honfoglalás utáni korra vonatkozó tudósításait, amelyek egyébként két különböző földrajzi szintérre utalnak. Célszerűnek látszott mindkét részben először megrajzolni a földrajzi színteret, amely a *DAI* adataiból kibontakozik, s ezt követőleg vázolni az egyes népek elhelyezkedésére vonatkozó képet, amint az ugyancsak a *DAI* tudósításaiból kitűnik. Ezek előrebocsátása után fogunk áttérni mindegyik részen belül a *DAI* ama tudósításainak részletes tárgyalására, amelyek a magyar történetre vonatkoznak, s az ezzel kapcsolatos problémák ismertetésére. (A *DAI* szövegét az új kiadás görög szövegének fejezet- és sorszámait szerint idézzük.)

A *DAI* a legkülönbözőbb természetű forrásokból van összeszerkesztve. Ezek két csoportra oszlanak. Az elsőbe tartoznak korábbi történeti vagy földrajzi munkákból kiragadott részletek. Így sokat merített a szerző Theophanes krónikájából. Innen vette át a 14., 17–22., 25. fejezetek anyagának jó részét, de emellett a 14. és 17. fejezetben felhasználta Georgios Monachos krónikáját is. A 16. fejezetben a cím szerint egy, Stephanos matematikოსnak tulajdonított munka szolgált forrásul. A 23. és 24. fejezet egész anyagát – a benne levő antik idézetekkel együtt – Stephanos Byzantios szótárából vette át. Vannak aztán olyan részletek a *DAI*-ban, amelyek Konstantín neve alatt szereplő vagy az ő kezdeményezésére készült más munkák megfelelő fejezeteivel egyeznek, ami tehát közös, elveszett forrás használatára vall. Ilyenek: *DAI* 29.88–116, amely a *Vita Basiliūban* (= *Theophanes Continuatus*) és a *De thematibusban* is megvan,¹¹ továbbá *DAI* 42.20–55, amelynek párhuzama szintén a *Theophanes Continuatus* néven ismert műben található meg.¹² De az ismert forrásokon kívül is bizonyára felhasznált a *DAI* szerzője más, korábbi műveket, amelyeket azonban nem ismerünk. A második csoportba azokat a feljegyzéseket sorolhatjuk, amelyeket nyilván a bizánci külügyi hivatal gyűjtött egybe, ami természetesen nem zárja ki azt, hogy azok Konstantín császár fiának, II. Romanosnak mintegy oktatási anyagul is szolgálhattak. Ez az anyag azonban mindenesetre bizalmas természetű volt, s ennek következtében ilyen volt maga az azok alapján összeállított mű, a *DAI* is, amit bizonyít az a körülmény, hogy a mű nem került nyilvánosságra, s annak kéziratát a császári könyvtárban őrizték. Erre vall az a tény, hogy a *DAI*-nak csak egy, bizánci korból való másolatát ismerjük, s hogy használatának a későbbi bizánci történeti munkákban semmi nyoma sincs. A bizánci külügyi hivatal gyűjtötte anyagban voltak császári oklevelek (például 43.118–122; 45.83–94; 99–175; 46.95–97; 49.50–59; 50.64–70; 53.512–529), bizánci követektől és megbízottaktól származó jelentések (például 8.23–33; 46.119–128; 49.39–50; 50.25–32), idegen fejedelmek levelei (például 43.100–108; 46.128–135), a bizánci udvarban megforduló idegen követelek és vezető személyiségek szóbeli információi, amelyeket a külügyi hivatal írnokai

¹¹ Ezek viszonyára vonatkozólag lásd legújában Constantino Porfirogenito: *De thematibus*. Introduzione, testo critico, commento a cura di A. Pertusi. Citta del Vaticano (1952) (=Studi e testi 160) 43–47.

¹² Az említett kritikai kiadásban az apparatusban és a 337–341. oldalakon összefoglalóan is közlöm mindazokat a forrásokat vagy párhuzamos helyeket, melyek a *DAI* szövegével kapcsolatosak, és így feleslegesnek tartom, hogy itt a részletekre kitérjek.

feljegyeztek (ilyenek például a 26. fejezetben megörökített részletek, amelyek minden jel szerint Liudprand nyugati követ tájékoztatásaira mennek vissza).

Nyilvánvaló, hogy a *DAI* anyagának legnagyobb része teljesen készen, megfogalmazva került a császár kezébe, aki aztán azt meghatározott terv szerint összeállította. Konstantín saját fogalmazása csak a bevezetés, az áthidaló részek, melyekben fiához fordul és a 13. fejezet és talán a 45. fejezet egy része (45.67–94, 99–175). Ezt bizonyítja az a tény, hogy a *DAI* nyelvi és stilisztikai szempontból sem egységes, hanem abban irodalmibb és népiesebb nyelvű szövegrészletek váltogatják egymást tarka összevisszaságban. A szerző tehát nem változtatott a gyűjtött anyagon sem formai, sem tartalmi szempontból. Ebben rejlik annak a ténynek a magyarázata, hogy a munkában nemcsak tárgyi tévedések, hanem ellentmondások is előfordulnak, amelyekért azonban nem a császár felelős, hanem azok, akiktől a különböző információk származnak, illetve akik azokat lejegyezték. A császár – úgy látszik – semmiféle kritikát nem gyakorolt a gyűjtött anyag felett, így a munkába bekerültek olyan, szóbeli értesülésre valló részletek is, amelyek az idegen népek fiainak népies hagyományait, sokszor mondai részletekkel átszótt elbeszéléseit tükrözik.

A források tarkaságának, sokféleségének megfelelően a *DAI* szerkezete is laza és pongyola. Bár az anyag előre megállapított terv szerint van elrendezve – itt-ott ugyan e tekintetben is vannak következetlenségek –, az egyes részekben belül a különböző forrásrészletek, feljegyzések, sokszor egészen apró jegyzetek legtöbbször minden összefüggés nélkül, mozaikszerűen követik egymást. Azt, hogy hol kezdődik egy-egy újabb részlet, csak a sztereotip ἰστέον, ὄτι vagy ὄτι-vel kezdődő, de néhol még ez is hiányzik (így például a 43. fejezetben). A fejezetekre osztás nem a szerzőtől származik, amit bizonyít az a körülmény, hogy ezek címe gyakran nem felel meg a tartalomnak. Az anyagnak ez a mechanikus jellegű összehalmozása magyarázza meg azt, hogy a különböző forrásokból származó értesüléseknek megfelelően ugyanazok a dolgok ismétlődnek (például 2.18–21 és 9.19–104) hol rövidebben, hol részletesebben elbeszélve, sőt olyan részletekre is akadunk, amelyek ugyanazt az elbeszélést két különböző fogalmazásban adják (például 29.14–49; 30.18–58). De még az ἰστέον, ὄτι vagy ὄτι-vel kezdődő, esetleg ezekkel nem is jelölt részleteken belül is számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy az egységesnek látszó elbeszélések kisebb és esetleg különböző értesületekből származó részekből vannak összeszerkesztve. Hiszen a császár munkatársai nemcsak a nyers anyaggyűjtést végezték, hanem az egyes kérdésekre, esetleg népekre vonatkozó anyagot is összefoglalták egy-egy cikkbe, amelyet aztán a császár készen kapott tőlük. Éppen ezért minden részletet beható elemzésnek kell alávetni, és meg kell állapítani, vajon abban nem mutatkoznak-e különböző rétegek.

Ami a *DAI* keletkezési idejét illeti, külön kell választanunk a mű Konstantintól végzett összeszerkesztésének és az anyaggyűjtésnek a kérdését. Ez utóbbira vonatkozólag vannak határozott támpontjaink. Ezek a következők. A mű úgy szól Romanos Lekapenos császárról, mint aki halott (13.150, 192; 43.89, 118, 131; 45.101; 46.49; 51.174), ami 948. július 15. utánra utal. Néhány helyen különböző eseményekkel kapcsolatban meg van adva az akkori év száma: két helyen 6457-et olvasunk (27.54; 29.235), ami a

keresztény időszámítás 948/9. évének felel meg, egy helyen pedig 6460-at (45.40), ami viszont 951/2-re utal. Ebből az következik, hogy a mű egyes részei különböző időben, 948/9 és 951/2 közt, esetleg még a következő évek folyamán egymástól függetlenül keletkeztek, s így a mű végleges, Konstantín császártól származó alakját csak 951/2 után kaphatta.

1. A honfoglalás előtti kor

A *DAI*-ban a szerző – részben elszórva az 1–13., 37–41., továbbá az 51. és 53. fejezetben, főleg azonban a 42. fejezetben, amely a Thesszalonikétől egészen a Fekete-tenger partvidékéig terjedő terület leírása – képet ad arról a színtérről, amelyen a honfoglalás előtti magyarságot Konstantín császár tudósításai alapján keresnünk kell. Célszerű lesz tehát mindenekelőtt összegezni a *DAI* ide vonatkozó adatait, vagyis megrajzolni azt a földrajzi képet, amelyet a *DAI* alapján nyerünk.¹³ Nyugati határnak a Duna torkolatát vesszük, keleti határként pedig azt a pontot, ameddig a 42. fejezet leírása terjed, vagyis a Fekete-tenger keleti partján levő Szotiriupolisz városát. Ez a terület tehát magában foglalja a Fekete-tenger egész északi partvidékét és az attól északra és északkeletre eső vidékek egy részét is. Előre is jeleznünk kell, hogy – minthogy Konstantín műve korára és a jelzett területre vonatkozólag úgyszólván egyedülálló forrásunk –, több adata nem azonosítható más forrásokból ismert adatokkal, s így nem is lokalizálható. Sok esetben tehát csak feltevésekre vagyunk utalva, amelyekre minden egyes esetben rá fogunk mutatni, jelezve, hogy egyes kérdésekben a kutatás eddig nem vezetett eredményre, és lehet, hogy a *DAI* egyik-másik földrajzi adatát értesüléseink hiányossága miatt sohasem lesz lehetséges tisztázni. Megemlítem, hogy tudomásom szerint az egyetlen kísérlet, amely a *DAI* földrajzi adatait térképen igyekezett feltüntetni, Guillelmus De L'Isle-től, a Francia Akadémia egykori tagjától származik.¹⁴ Bár térképén több tévedés van, az egészében mégis érdekes és használható. Kívánatos lenne egy ehhez hasonló, új térkép szerkesztése, de ezt nagyon megnehezíti a kétes, nem lokalizálható adatok nagy száma.

A *DAI*-ban többször esik szó a Duna (Δαυούβιος) torkolatának vidékéről (9.93, 98; 42.20, 55, 64; 51.113, ez utóbbi helyen a folyó megnevezése nélkül). Az oroszok vízi útjának leírásával kapcsolatban említés történik a Σελινάς folyóról (9.79, 92, 94, 97), amely a szöveg szerint a Duna egyik mellékága, s amelyet a kutatók általában Szulinával,

¹³ Megemlítem, hogy a *DAI* egyes fejezeteinek címfelirataiban szereplő neveket nem vettem figyelembe, mert azok – kevés kivétellel (lásd a 11. fejezet címét) – úgyszólván csak a szöveg adatait ismétlik, s nem tartoznak hozzá az eredeti szöveghez. Egyébként a kiadásomhoz (7. j.) mellékeltem „Névmutató”-ban ezek is fel vannak véve.

¹⁴ Megjelent a *DAI* második, Anselmus Bandurától származó kiadásában: Imperium Orientale... Parisiis 1711. I. kötet 52/53. közt. A térkép címe: „Imperii Orientalis et Circumjacentium regionum sub Constantino Porphyrogenito et ejus praedecessoribus descriptio autore Guillelmo Del'Isle e Regia Scientiarum Academia ...”. Uo. a II. kötetben az „Animadversiones” előtt 3 számozatlan oldal tartalmazza De L'Isle jegyzeteit a térképhez.

a Duna Fekete-tengerbe ömlő három ága közül a középsővel azonosítanak.¹⁵ A Dunától északra eső területen van a Σέρπετος folyó (38.71), nyilván a mai Szeret, továbbá a Βροῦτος folyó (38.70), nyilván a mai Prut.¹⁶ De ugyancsak a Szeret nevét kell látnunk egy másik helyen előforduló Σαρὰτ-ban (42.63), s nyilván ugyancsak a Prut nevének egy másik alakja a Βουράτ (42.63).¹⁷ Tovább Kelet felé kell keresnünk az Ἄσπρος folyót (9.91), melyben a kutatók a Dnyeszter folyó torkolatának nevét látják, melynek közelében volt a későbbi Ἀσπρόκαστρον (Cetateă Alba, Akkerman).¹⁸ Magát a Dnyesztert a ΔΑΙ rendesen Δάναπρις néven említi (8.6; 9.89; 37.58; 42.57, 65),¹⁹ amely név már korábbi bizánci forrásokban is előfordul.²⁰ De ugyancsak a Dnyeszterrel kell azonosítanunk a Τροῦλλος folyót (38.70) is, amely névben a Dnyeszternek későbbi forrásokból is kimutatható török Turla neve rejlik.²¹ A Dnyeszter innenső, Bulgária felé eső részén, a folyó átkelőinél

¹⁵ W. Thomsen: *Der Ursprung des russischen Staates*. Gotha (1879) 60; G. Laszkin: *Сочинения Константина Багрянородного «О фемах» (De thematibus) и «О народах» (De administrando imperio)*. Москва (1899) (=Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском Университете I) 74; G. Manojlović: *Studije o spisu „De administrando imperio” cara Konstantina VII. Porfirogenita I–IV*. Zagreb (1910–1911) 36; P. Skok: *Ortsnamenstudien zu De administrando imperio des Kaisers Constantin Porphyrogenetos*. *Zeitschrift für Ortsnamenforschung* 4 (1928) 213–244, 242; V. V. Latisev – N. V. Malickij: *Константина Багрянородного Об управлении государством. Известия византийских писателей о Северном Причерноморье, Вып. I*. Москва–Ленинград (1934) (=Изв. ГАИМК 91) 57.

¹⁶ J. Marquart: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts*. Leipzig (1903) 33; Manojlović: *i. m.* (15. j.) 4; Fehér G.: *Atelkuzu területe és neve*. Budapest (1913) 10; A. A. Sahmatov: *Древнейшие судьбы русского племени. Петроград* (1919) 40; H. Schönebaum: *Die Kenntnis der byzantinischen Geschichtsschreiber von der ältesten Geschichte der Ungarn von der Landnahme*. Berlin – Leipzig (1922) (=Ungarische Bibliothek I 5) 44; Latisev – Malickij: *i. m.* (15. j.) 63.

¹⁷ Marquart: *i. m.* (16. j.) 527; Manojlović: *i. m.* (15. j.) 4; Laszkin: *i. m.* (15. j.) 150–151; Schönebaum: *i. m.* (16. j.) 35.

¹⁸ Laszkin: *i. m.* (15. j.) 74; Skok: *i. m.* (15. j.) 242.

¹⁹ A felsorolt helyek közül három esetben szövegjavításról van szó. A P kéziratban ugyanis Δάναπριν, illetve Δανάπρεως olvasható, vagyis a Dnyeszter helyett Dnyeper, 9.89-ben világos az elírás, mert hiszen 9.81-ben azt olvassuk, hogy az oroszok elérkeztek a Dnyeper folyó torkolatához, tehát később nem juthattak még egyszer oda; lásd erről Laszkin: *i. m.* (15. j.) 74; 37.58-ban nem lehet szó a Dnyeper folyó Bulgária felé eső részéről, s az sem valószínű, hogy a Dnyeper vidékén lettek volna régi keresztény templomok, ezért javítja a szöveget Laszkin: *i. m.* (15. j.) 141; Fr. Westberg: *Die Fragmente des Toparcha Gothicus (Anonymus Tauricus) aus dem 10. Jahrhundert*. St. Pétersbourg (1901) (=Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St.-Pétersbourg, sér. VIII. t. V.2) 98; Sahmatov: *i. m.* (16. j.) 32; Latisev – Malickij: *i. m.* (15. j.) 16; 42.65-ben a megadott távolságból következik, hogy csak a Dnyeszterről lehet szó, lásd erről Laszkin: *i. m.* (15. j.) 151; Westberg: *i. m.* 97–98; Latisev – Malickij: *i. m.* (15. j.) 21.

²⁰ Így például Theophanes, ed. de Boor 357.28, 373.22, 434.11.

²¹ J. Thunmann: *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*. Leipzig (1774) 145; F. Brun: *Черноморье I–II*. Odessza (1879–1880) I 78; Laszkin: *i. m.* (15. j.) 144; Marquart: *i. m.* (16. j.) 33, 190; Manojlović: *i. m.* (15. j.) 65; Fehér: *i. m.* (16. j.) 10; Schönebaum: *i. m.* (16. j.) 44; M. Vasmer: *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze des Slaven I. Die Iranier in Südrussland*. Leipzig (1923) 62; Melich J.: *Etél. Kőrösi Csoma Archivum II* (1926–1932) 237–238; C. A. Macartney: *The Magyars in the Ninth Century*. Cambridge (1930) 54; Latisev – Malickij: *i. m.* (15. j.) 63.

feküdtek azok a régi, elhagyott erődök, amelyeknek nevét a *DAI* megőrizte (Ἄσπρον, Τουγγάται, Κρακνακάται, Σαλμακάται, Σακακάται, Γιαουκάται 37.60–64).²² Ezek – az első kivételével, amely nyilván görögre való fordítás – törökből meg is magyarázhatók, ami igazolja a *DAI*-nak azt az állítását, hogy besenyő elnevezésekről van szó. Az erődök lokalizálására vonatkozólag azonban semmi támpontot nem ad a szöveg. A Dunától a Dnyeszterig terjedő tengerpart vonalát a *DAI* 120 mérföldre (μίλια) teszi (42.65).²³

A Dnyeszter után következő folyó a Βογοῦ (42.59), amely nyilván a mai Bug.²⁴ Ezzel szokták azonosítani a másutt előforduló Κουβοῦ-t is (38.69), feltételezván, hogy ez utóbbi a név besenyő alakját őrizte meg.²⁵

A következő folyó a Dnyeper, amely Δάναπρις néven szerepel (8.6, 34; 9.8, 14, 20, 23, 111; 37.36, 39; 42.58, 60, 66, 68, 70, 76, 79), mint korábban más forrásokban is.²⁶ A Dnyeper folyóról szemléletes képet kapunk a 9. fejezetben, ahol a szerző részletesen leírja a Dnyeper hét nagy zátonyát a Dnyipropetrovszk és Zaporizzsja közti szakaszon, közli azok neveit rósz és szklavin nyelven,²⁷ s ezzel kapcsolatban említ egy átkelőhelyet (πέραμα τοῦ Κραρίου 9.66, olv. Βραρίου),²⁸ említi a Szent Gergely-szigetet (9.72) és a Szent Ethériosz-szigetet, amely a Dnyeper torkolatának tószzerű kiszélesedésében fekszik (9.82, 88). A *DAI* egy másik helyen említi a Βαρούχ folyót (38.68), amelyet általában a Dnyeper másik, minden jel szerint besenyő nevének tartanak, hivatkozván arra, hogy Jordanes szerint már a hunok is így nevezték.²⁹ A Dnyeper és a Dnyeszter közti tengerpartot a *DAI* „aranypart”-nak, (ὁ χρυσὸς λεγόμενος αἰγιαλός) nevezi, s a két folyó közti

²² A nevek megfejtésére vonatkozólag lásd Németh Gy.: Die petschenegischen Stammesnamen. *Ungarische Jahrbücher* 10 (1930) 27–34, 33–34; Moravcsik Gy.: *Byzantinoturcica. Bd. I: Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Bd. II: Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen.* Budapest (1942–43) (=Magyar–görög tanulmányok 20–21) 178, 107, 153, 225, 226, 267; Menges: *i. m.* (4. j.) 271–272. De L’Isle térképe ezeket az erődöket a Dnyeszter és a Dnyeper közé helyezi.

²³ Egy bizánci milion = 1480 méter.

²⁴ Laszkin: *i. m.* (15. j.) 150; Sahmatov: *i. m.* (16. j.) 40; Manojlović: *i. m.* (15. j.) 3. Vö. még a következő jegyzettel.

²⁵ W. Tomaschek: Review on R. Roesler, *Römische Studien. Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien* 23 (1872) 141–157, 151; Brun: *i. m.* (21. j.) I 23; Marquart: *i. m.* (16. j.) 33, 505; Westberg: *i. m.* (19. j.) 96; Manojlović: *i. m.* (15. j.) 3, 65; Fehér: *i. m.* (16. j.) 16; Sahmatov: *i. m.* (16. j.) 40; Latisev – Malickij: *i. m.* (15. j.) 63; H. Grégoire: *Un grand et beau livre sur la chanson populaire grecque. Byzantion* 12 (1937) 650–658, 650; Schönebaum: *i. m.* (16. j.) 44. R. Roesler: *Römische Studien.* Leipzig (1871) 154 azt a feltevést kockáztatta meg, hogy a Kouβοῦ elírás Kouζοῦ helyett, melyben a Dnyeper török Uzu neve rejlik. Lásd még alább a 134. jegyzetet.

²⁶ Menandros, *Excerpta de legationibus*, ed. de Boor 206.10; Theophanes, ed. de Boor 357.28, 373.21, 434.11.

²⁷ Lásd K.-O. Falknak a 3. jegyzetben idézett munkáját. Ugyanott a könyv mellékleteként részletes térkép látható a Dnyeper zátonyairól.

²⁸ Falk: *i. m.* (3. j.) 38.

²⁹ Thunmann: *i. m.* (21. j.) 145; Brun: *i. m.* (21. j.) I 23; Marquart: *i. m.* (16. j.) 33, 190, 505; Manojlović: *i. m.* (15. j.) 3, 65; Fehér: *i. m.* (16. j.) 15; J. Marquart: *Über das Volkstum der Komanen.* Berlin (1914) (=Abhandlungen der k. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Phil.-hist. Kl. N. F. XIII. 1) 75; Vasmer: *i. m.* (21. j.) 66; Schönebaum: *i. m.* (16. j.) 44; Macartney: *i. m.* (21. j.) 54; Latisev – Malickij: *i. m.* (15. j.) 63.

távolságot 80 mérföldben jelöli meg (42.66–67).³⁰ A Dnyeper folyó torkolata után említ egy Ἀδαρά nevű helyet (42.68),³¹ s említi a Νεκρόπυλα nevű nagy öblöt (42.68–69, 79), mely már korábbi forrásokban is előfordul,³² s amely azonos az antikok karkinitiszi öblével, a mai Perekoptól délre.³³ Forrásunk szavai szerint ezen nem lehet átkelni.

Részletes leírást kapunk a DAI-ból a mai Azovi-tengerről, az antikok jól ismert Meótizs-taváról (Μαιώτις 42.73, 75, 78, 86, 90, ezenkívül többször előfordul az 53. fejezetben, lásd az indexet), melyet forrásunk szavai szerint nagysága miatt tengernek is neveznek. Ebbe – mondja szövegünk (42.75–76) – sok nagy folyó ömlik, s északi részén ebbe szakad a Dnyeper folyó. Ez az állítás természetesen téves.³⁴ A Meótizs nyugati öble mélyen belenyúlik a szárazföldre a nekropülai öböllel szemben, s attól csak mintegy négy mérföld választja el. Erről a perekopi földszorosról elbeszéli forrásunk, hogy ezt – mint antik forrásokból is tudjuk – annak idején átvágták, s ilyen módon a mai Krím-félszigetet is szigetté alakították át. De évek folyamán ez az árok feltöltődött, erdő nőtte be, s csak két átjáró út maradt meg (42.78–86). A Meótizs-tóból a Fekete-tengerbe vezető tengerszorosot, az antikok kimmeriai Boszporoszát a DAI szerint Βουρλικ-*nak* nevezték (42.90–92).³⁵

Krím félszigetéről is több részletet közöl a DAI. Sokszor esik szó Kherszón városáról (Χερσών 1.26, 27; 6.3; 7.3, 6, 16; 8.8; 9.67; 11.8, 10, 12; 22.30; 37.38, 49; 42.32, 33, 41, 51, 53, 63, 70, 72, 81, 85, továbbá a város régi történetére vonatkozó 53. fejezetben³⁶), amely tudvalevőleg a mai Szevasztopol vidékén feküdt. Ettől keletre Krím félszigetének déli partvonala mentén húzódott az a vidék, amelyet a DAI κλίματα névvel jelöl (1.28; 11.8, 10, 12; 42.72, 82, 86).³⁷ Többször történik említés Boszporosz városáról (Βόσπορος 37.49; 42.62, 72, 73, 82, 85, 92 és a Kherszón városa régebbi történetére vonatkozó 53. fejezetben). Ez a város, az antikok Pantikapaionja, a mai Kerics helyén feküdt. Krím félszigetének partvonalát a DAI ezer vagy esetleg még több mérföldre becsüli (42.81–83). Megadja a kimmeriai Boszporosz szélességét is 18 mérföldben, s hozzáfűzi, hogy ennek

³⁰ Lásd erre vonatkozólag a 19. jegyzetet.

³¹ A név eredetéről lásd H. Grégoire – J. Duchesne-Guillemain: *Notes et Informations. Byzantion* 12 (1937) 731–740, 737–739.

³² Theophanes, ed. de Boor 357.1, 373.21, 434.12; Nikephoros, ed. de Boor 41.24.

³³ Westberg: *i. m.* (19. j.) 98–99; Darkó J.: *A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi íróknál*. Budapest (1910) (=Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XXI. 6) 52.

³⁴ Laszkin: *i. m.* (15. j.) 151; Westberg: *i. m.* (19. j.) 99.

³⁵ A név eredetéről lásd Menges: *i. m.* (4. j.) 277.

³⁶ Ebben az 53. fejezetben több, Kherszón és Boszporosz városok közelében levő helység neve szerepel, többek közt a boszporosziak és kherszóniak határán levő Καφῶς is (lásd az új kiadás [6. j.] indexét), mely utóbbi nyilván a később oly nagy szerepet játszott Kaffa városának első említése.

³⁷ A név eredetéről és jelentéséről lásd P. Sesztakov: *Памятники христианского Херсона III*. Москва (1908.) 69–71; V. G. Vasziljevskij: *Труды II. 1: Русско-византийские отрывки*. Санктпетербург (1909) 195–201; Westberg: *i. m.* (19. j.) 83–85; E. Honigmann: *Die sieben Klimata und die πόλεις ἐπίσημοι*. Heidelberg (1929) 7.

közepén egy sziget kerül el, amelynek neve Ἀτέχ (42.93–95).³⁸ A Dnyepertől Kherszónig való távolságot 300 mérföldben jelöli meg (42.69–70).

Visszatérvén a Meótiusz-tó északi partvidékére, itt a következőkről értesülünk. A régi Τάναϊς néven említett Don folyó (42.34, 87) mellett volt Szarkel erődje (Σάρκελ 11.8; 42.22, 24, 29, 40, 54, 56, 88), melynek nemcsak a felépítéséről kapunk részletes leírást (42.22–55), hanem a név jelentéséről is (42.23–24).³⁹ A szovjet kutatások a közelmúltban meg is találták Szarkel erődjének maradványait Cimljanszk (Цымянская станица) közelében a Don partján, s ilyen módon a korábbi és 1949-ben végzett ásatások megerősítették a *DAI* adatait.⁴⁰ A *DAI* szerint a Duna folyótól Szarkel erődjéig az út 60 napot tesz ki (42.55–56). Ezen a területen (tehát a Duna és Szarkel között) forrásunk szerint sok folyó van, amelyek közül a legnagyobb a Dnyeszter és a Dnyeper. „De – olvassuk a szövegben – vannak más folyók is, az ún. Szüngul (Συγγούλ),⁴¹ az Üvül (Υβύλ), az Almatai (Αλματαί), a Kufisz (Κοῦφις), a Bogú (Βογού) és sok más” (42.56–59). Ezek közül a Βογού – mint fentebb már említettük – azonos a Buggal. A többi folyót mindaddig nem sikerült lokalizálni, illetve a ma ismert folyókkal azonosítani. Minthogy a szerző először a két legnagyobb folyót emeli ki, s azután sorolja fel a többi, a sorrendre vonatkozólag sincs semmi biztos támpontunk. Ami a Κοῦφις nevét illeti, azt megtaláljuk már korábbi forrásokban is. Theophanes krónikája említi két helyen is.⁴² Az első helyen arról van szó, hogy a Τάναϊς és Ἀτέλ folyó egyesüléséből keletkező Κοῦφις folyó Nekropüla közelében ömlik a Fekete-tengerbe. De úgy látszik, hogy Theophanes összezavart két folyót: a korábbi forrásokban Κωφῆν alakban szereplő Kubánt⁴³ és egy, a Don folyótól nyugatra levő másik, hasonló nevű folyót.⁴⁴ A *DAI* szövegéből azonban világosan kiténik, hogy a kérdéses Κοῦφις-t a Dontól nyugatra kell keresni. Ez a kérdés sok találgatásra adott okot. Volt, aki úgy akarta megoldani azt, hogy ó Κοῦφις ó και Βογού vagyis „a Kúfisz, melyet Bogúnak is neveznek” szövegjavítást javasolt.⁴⁵ Mások feltételezték, hogy a Κοῦφις-ban a Bug és a Dnyeper közös torkolata rejlik.⁴⁶ A kérdés kielégítő megoldása mindaddig hiányzik.⁴⁷ Ami a többi említett folyót illeti, a kérdéses területen az Ingul, a Molocsnaja, a Berda és a Kalamiusz jöhetnek tekintetbe, de az azonosításra semmi nyelvi vagy tárgyi támpontunk nincs, s így ezt egyelőre nyílt kérdésnek kell tekintenünk. A Dontól keletre levő folyók közül a *DAI* kettőt említ: az egyik az Ἀτίλ (37.2),

³⁸ A név eredetéről lásd Menges: *i. m.* (4. j.) 278.

³⁹ Moravcsik: *i. m.* (22. j.) II 229; Menges: *i. m.* (4. j.) 257.

⁴⁰ М. И. Артамонов: Средневековые поселения на Нижнем Дону. *ИГАИМК* 131 (1935) 1–118 és *Новые раскопки Саркела–Белой вежи. Вопросы Истории* (1949. Октябрь) 138–143.

⁴¹ Erre alább még visszatérünk.

⁴² Theophanes, ed. de Boor 356.27, 357.9 és 434.11. Nikephoros patriarchánál, aki Theophanesszel közös forrásból merített, ugyanez a folyónév Κῶφις alakban fordul elő (ed. de Boor 33.15).

⁴³ Menandros, *Excerpta de legationibus*, ed. de Boor 453.11, 18.

⁴⁴ Megemlítjük, hogy a Bugnak és a Kubannak az antik neve azonos: Ὑπανις.

⁴⁵ Marquart: *i. m.* (16. j.) 505.

⁴⁶ Thunmann: *i. m.* (21. j.) 145.

⁴⁷ Brun: *i. m.* (21. j.) I 145, II 313; Westberg: *i. m.* (19. j.) 97, 100–101; Fehér: *i. m.* (16. j.) 7–8, 27–29.

kétségkívül a Volga török neve, amely hasonló alakokban más forrásokból is ismeretes,⁴⁸ a másik a Γεήχ (37.3), az Ural folyónak más forrásokból is ismert neve.⁴⁹ Megemlíjtjük még, hogy a *DAI*-ban előfordul Χιδμὰς ὁ καὶ Χιγγιλοῦς ἐπονομαζόμενος néven egy folyó, amelyre majd később vissza fogunk térni.

A *DAI* szerint a Meótiisz keleti részébe több folyó ömlik, éspedig a Tanaiszon (Donon) kívül a Χαράκουλ, a Βάλ, a Βουρλίκ, a Χαδῆρ és még sok más (42.86–90). Ezeket a folyókat, amelyek neve török eredetre vall,⁵⁰ eddig nem sikerült azonosítani az ott levő folyókkal, melyek közül a Kubánon kívül a Kagalnik, a Csupur, a Jeja és a Talgiszt a legnagyobbak. A Χαράκουλ-ban vagy a Kubán északi ágának,⁵¹ vagy a Jejának⁵² régebbi nevét sejtik. Felmerült az a gondolat is, vajon nem azonos-e a Βάλ és a Βουρλίκ, ami a καὶ ὀ-*nak* ὀ καὶ-*ra* való javítását vetette fel.⁵³ Mások viszont a Βουρλίκ-ban a Kubán északi ágának torkolatát keresték.⁵⁴ A Χαδῆρ-nak a Temrjuk-tó nyugati torkolatával való azonosításának gondolatával is találkozunk.⁵⁵ Mindezek azonban csak pusztá feltevések.

A *DAI* a Kaukázus (ὄρη τὰ Καυκάσια) előteréről is ad némi képet. Említi Ταμάταρχα városát (42.92, 95, 97; 53.493), a régiek Phanagoreiáját, amely a mai Taman közelében volt,⁵⁶ és az attól 19-20 mérföldre levő Οὐκρούχ folyót (42.96, 97), amelyben a Kubánt, illetve annak déli ágát kell látnunk.⁵⁷ A Fekete-tenger keleti partján találjuk a Νίκοπις folyót (42.97, 109), a mai Negopszuhót (Негопсухо – КЕ), és a hasonló nevű várost (ma Ново-Михайловский – КЕ), melynek romjai a folyó völgyében ma is láthatók.⁵⁸ A zichiai partvidéken, amely az Οὐκρούχ folyótól a Νίκοπις folyóig terjed, s amelynek hossza 300 mérföld (42.97–99), a *DAI* említ néhány szigetet és helységet (42.103–108), s az ott levő nafta-forrásokkal kapcsolatban is találkozunk néhány helynévvel (53.495–511), melyek tudomásom szerint nem azonosíthatók mai helységekkel. A Kaukázus-vidéki helynevek sorát Σωτηριούπολις városa (42.110) zárja le, amely a régi Pityusszal, a mai Pizundával azonos.⁵⁹ A Νίκοπις folyótól ez utóbbi városig terjedő abaszgiai partvonal hosszúsága forrásunk szerint szintén 300 mérföld (42.108–110).

⁴⁸ Moravcsik: *i. m.* (22. j.) II 80.

⁴⁹ Moravcsik: *i. m.* (22. j.) II 109.

⁵⁰ Menges: *i. m.* (4. j.) 276–278.

⁵¹ Brun: *i. m.* (21. j.) I 25; Laszkin: *i. m.* (15. j.) 152.

⁵² J. Marquart: Καρμπαλούκ, der skythische Name der Maiotis. *Keleti Szemle* 11 (1910) 15.

⁵³ Marquart: *i. m.* (16. j.) 530.

⁵⁴ Marquart: *i. m.* (52. j.) 15.

⁵⁵ Marquart: *i. m.* (52. j.) 15.

⁵⁶ Moravcsik: *i. m.* (22. j.) II 251.

⁵⁷ K. Fr. Neumann: *Die Völker des südlichen Russlands in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. Leipzig (1855) 125; Laszkin: *i. m.* (15. j.) 153; Westberg: *i. m.* (19. j.) 104; Marquart: *i. m.* (16. j.) 57; Marquart: *i. m.* (52. j.) 15; Manojlović: *i. m.* (15. j.) 6; Menges: *i. m.* (4. j.) 279.

⁵⁸ Brun: *i. m.* (21. j.) II 259; Laszkin: *i. m.* (15. j.) 153; Manojlović: *i. m.* (15. j.) 6. A Νίκοπις név előfordul a *De ceremoniis*ben is, ed. de Boor 794.3.

⁵⁹ Neumann: *i. m.* (57. j.) 125; Brun: *i. m.* (21. j.) II 248.

Ezek után lássuk, hogy e földrajzi környezetben hogyan helyezkednek el az egyes országok és népek a Fekete-tenger északi partvidékén, s mit tudunk a *DAI*-ból azok egymáshoz való viszonyáról? S itt mindjárt előre kell bocsátanunk, hogy a szerzőnek az volt a célja, hogy az akkori állapotot, azaz a mű keletkezése idején (948–952) aktuális helyzetet vázolja, amit bizonyít az, hogy elbeszélését kevés kivétellel mindig jelen időben tartja. De az elbeszélésbe itt-ott mégis beleszövődnek olyan részletek, epizódok, amelyek a távolabbi múlt eseményeire vonatkoznak, amelyek tehát a helyzetképből történeti visszatekintést adnak. Ilyenkor a folyamatos jelen időt megtöri egy-egy múlt idejű mondat vagy részlet, s ez esetben a szerző egy-egy ποτε „egyszer, egykor, valamikor” (például 8.23),⁶⁰ τὸ ἀπ’ ἀρχῆς „kezdettől fogva, eredetileg” (például 37.2) vagy τὸ παλαιόν „régén, hajdan” (például 38.3) kifejezéssel hangsúlyozza, hogy korábbi eseményekről szól. Érdekes viszont megfigyelni, hogy ha a múlt eseményeiről ír, akkor is a jelenre gondol, s a múlt idejű részletekbe lépten-nyomon betold egy-egy utaló mondatot, jelezvén, hogy bizonyos korábbi események következtében mi a jelen helyzet, történt-e változás vagy sem, illetve hogy azok a népeltolódások, amelyekről ír, érvényesek-e a jelenre vonatkozólag. Ilyen, a történeti részekbe betoldott, a jelenre utaló szavak a következők: σήμερον „ma” (például 37.10, 40.21), μέχρι τῆς σήμερον „mai napig” (például 37.8, 13; 38.54, 60; 39.13), μέχρι τοῦ νῦν „mostanáig” (például 37.52; 38.27, 62; 39.9), τὰ νῦν „mostanában” (például 38.31), ὁ νῦν „a mostani” (például 40.58) vagy egyszerűen νῦν „most” (például 38.59). A császári szerző, illetve az anyagot gyűjtő munkatársai tehát a lejegyzés alkalmával az elbeszélésekbe, jelentésekbe stb., ahol szükségesnek látszott, belefűzték az akkori helyzetre vonatkozó utalásokat. Ez a következetesen alkalmazott eljárás minden esetben lehetővé teszi, hogy a jelen helyzetet és a múltat ismertető rétegeket egymástól megkülönböztessük.

A *DAI* e kettős rétegződésének megfelelően először azt a helyzetképet fogjuk megrajzolni, amely Konstantín császár korának tényleges viszonyait tükrözteti vissza a Fekete-tenger északi partvidékéről. A tárgyalást a Kaukázus felől kezdjük, s így haladunk kelet-nyugati irányban a Duna torkolata felé.⁶¹

A Kaukázus lábainál a Fekete-tenger keleti partján Szotiriupolisz városa és a Nikopszisz folyó közt 300 mérföldnyi hosszúságban terült el Ἀβασγία földje (42.108–110). Ez az abházok jól ismert országa, akik a X. században már régén keresztények voltak, s Bizánc fennhatósága alatt álltak. A Konstantín császártól származó egyik másik munka megőrizte az abaszgiai helytartóhoz (ὁ ἐξουσιαστὴς Ἀβασγίας) intézett császári levél (κέλευσις) formuláját, amely függő viszonyra utal.⁶²

⁶⁰ A felhozott példák mind a bennünket érdeklő fejezetekből valók, de ez a megállapítás érvényes az egész munkára, amelyet ilyen szempontból is vizsgálat alá vettünk.

⁶¹ A földrajzi kép felvázolásánál alkalmazott eljárástól eltérően az egyes népekre és országokra vonatkozólag nem sorolunk fel minden helyet, ahol csak az illető ország- vagy népnév előfordul (ezek pontos jegyzéke megtalálható kiadásom indexében), hanem csak azokra a helyekre vagy fejezetrészekre utalunk, ahol a *DAI* ide vonatkozó fontosabb tudnivalókat közöl.

⁶² *De cerimoniis*, ed. Bonn 688.7–10. Az abazgokról lásd Moravcsik Gy.: A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. *Szent István-Emlékkönyv I.* Budapest (1938) 171–212, 181.

Abaszgiától északra a Nikopszis folyótól az Ukruhig, vagyis a Kubánig terjedt Ζιχία területe 300 mérföld hosszúságban (42.95–99, 103–109). Ennek a földnek a gazdag nafta-forrásairól részletes tudósítást közöl a mű (53.495–506). Minthogy pedig egy másik helyen (6.5) arról értesülünk, hogy a besenyők Zichiában nagy szolgáltatásokat végeznek a császárnak, arra kell következtetnünk, hogy Zichia is beletartozott a bizánci diplomácia érdekkörébe. Forrásunk még arról is tudósít, hogy Zichia ki volt téve az alánok támadásainak (42.107).⁶³

A *DAI* szerint Zichia felett volt Παπαγία földje (42.100), amelyről egyébként más forrás nem szól. A *DAI*-ból csak azt lehet kiolvasni (53.496), hogy Zichia és Papagia érintkezett egymással, ami – tekintve Zichia tengerparti fekvését – csak úgy képzelhető el, ha Papagia Zichia mögött, a Kaukázusban vagy esetleg azon túl volt.⁶⁴

A *DAI* szerint Papagia felett volt Κασαχία földje (42.101), amely felett vannak a Kaukázus hegyei. A leírás nem világos, de az nem kétséges, hogy Κασαχία neve mögött a cserkeszek földjét kell keresnünk, akik a Nestor-féle krónikában Κοσογι néven szerepelnek.⁶⁵

A *DAI* szerint a Kaukázus hegyei felett – a kifejezés itt sem világos – volt Αλανία földje (42.102), amelyről a munkában többször esik szó. Az ide vonatkozó adatokból arról értesülünk, hogy Alánia fejedelme képes a kazárok ellen harcolni (10.3–4), s a kazároknak nagy kárt okozhat, minthogy Kazária legtermékenyebb része („kilenc kerülete”) Alánia mellett terül el (10.5–9). Az alánok lesből rátörhetnek a kazárookra, amidőn azok Szarkel erődje, a klíma-vidék és Kherszón felé vonulnak (11.2–13). A *DAI* ide vonatkozó szavaiból kitűnik, hogy Alániának ebben az időben jelentős politikai súlya és hadereje volt. Már említettük, hogy az alánok támadásainak a zichek is ki voltak téve (42.107). Alánia fekvéséről forrásunk azt is közli, hogy a besenyő területtől hat napi útra van (37.46), s hogy négy besenyő törzs a Dnyeperen túl az Alánia felé néző területen tanyáztott (37.38). Más forrásokból tudjuk, hogy a keresztény alánokkal Bizánc a X. században élénk diplomáciai kapcsolatban volt, ami kitűnik az alán fejedelemhez (ὁ ἔξουσοκράτωρ Αλανίας) intézett császári levelek formulájából is, amelyben Konstantín és Romanos császárok πνευματικὸν τέκνον-nak nevezik az alán uralkodót.⁶⁶

Az alánok közelében terült el a kazár birodalom (Χασαρία). A *DAI* nem írja le pontos határait, s csak arról tudósít, hogy Kazária legtermékenyebb része, ahonnan szükségleteit fedezi („kilenc kerülete”), Alánia mellett terül el, s hogy az alánok képesek ellene harcolni (10.3–9), sőt lesben állva rátámadni a kazárookra, amidőn azok a krími bizánci birtokok ellen vonulnak (11.2–14). Közel vannak hozzájuk az úzok is, akik ré-

⁶³ Lásd Moravcsik: *i. m.* (62. j.) 182.

⁶⁴ J. Kulakovszkij: *Аланы по сведениям классических и византийских писателей*. Киев (1899) 53 úgy véli, hogy a Papagia földjére vonatkozó adat tévedésen alapszik, mert a *DAI* egy másik helyen a Zichia területén levő Πάπαγι nevű helyről beszél (53.499).

⁶⁵ A. L. Schlözer: *Allgemeine nordische Geschichte*. Halle (1771) 152; Neumann: *i. m.* (57. j.) 124–125; Kulakovszkij: *i. m.* (64. j.) 53; Marquart: *i. m.* (16. j.) 2, 479.

⁶⁶ *De cerimoniis*, ed. Bonn 688.2–7. Az alánokról lásd Kulakovszkij: *i. m.* (64. j.) 51–54; Moravcsik: *i. m.* (62. j.) 181–182.

széről szintén érheti őket támadás (10.3–4). Támadás fenyegeti őket Fekete Bulgária felől is (12.3). Viszont a kazárok részéről támadás várható a Kherszón és a klima-vidék ellen (11.3–13). Kazária a besenyő földtől öt napi útra van (37.46), a négy besenyő törzs a Dnyeperen túl a Kazária felé eső területen tanyázik (37.38). A *DAI* egy másik helyéből arról értesülünk, hogy a besenyők területe Szarkelig, „a kazárok erődjéig” terjedt, amelyben 300 főnyi őrség állomásozott (42.20–23). Minthogy a *DAI* az egyes országok közti távolságokat a legközelebbi határ egyik pontjától a szomszédos ország legközelebbi határának egyik pontjáig számítja, arra kell következtetnünk, hogy a tulajdonképpen Kazária határa a X. század közepén Szarkeltől, amely nyilván csak egy előretolt őrhely volt, még elég távol lehetett. Hogy a *DAI* aránylag olyan keveset és főleg más népekkel kapcsolatban ír a kazárokról, ezt az a körülmény magyarázza, hogy a bizánci–kazár viszony általában békés volt, ami persze nem zárta ki azt, hogy a császár nem foglalkozott volna az ellenük való védekezéssel (10., 11., 12. fejezet), és egyben ne adott volna utasításokat arra vonatkozólag, hogy hogyan kell különféle követeléseiket visszautasítani (13.24). Mint ismeretes, a bizánci császári családok és a kazár uralkodók között házassági kapcsolatok is létesültek (erről szól a *DAI* 13.61, 134), ami már magában véve is utal az élénk diplomáciai kapcsolatokra. Úgy látszik, hogy a kazáriai ügyek intézésében Bizánc a besenyők szolgálatait is igénybe vette (6.5). Ránk maradtak a kazár kaganhoz (ὁ χαγᾶνος Χαζαρίας) intézett császári levelek formulái.⁶⁷ Azt is tudjuk, hogy a X. század közepén a bizánci udvar testőrei közt kazárok is voltak.⁶⁸ A kazárookra a magyarokkal kapcsolatban még vissza fogunk térni.

A *DAI*-ban említett Fekete Bulgária (Μαύρη Βουλγαρία 12.3; 42.77) fekvésére vonatkozólag megoszlik a kutatók nézete. Igor orosz fejedelem 944-ben Bizánccal kötött szerződésében is előfordul ugyan a „fekete bolgárok” neve, amint akik Kherszonészoszt pusztítják, de lakóhelyükre vonatkozólag ez a forrás sem ad felvilágosítást. Egyesek a Kubán vidékére,⁶⁹ mások Krímtől északra, a Dnyeper és a Don közti területre⁷⁰ helyezik őket, ismét mások a volgai (Káma menti) bolgárokkal azonosítják őket.⁷¹ Nézetünk szerint ez utóbbi feltevés a legvalószínűbb. Mint látni fogjuk, a Dontól nyugatra eső terület a X. század közepe táján a besenyők kezében volt, s így ott egy „Fekete Bulgária” létezése nem képzelhető el. De a *DAI*-nak az a tudósítása, hogy Fekete Bulgária meg tudja támadni a kazárokat, szintén a Volga vidékére utal. Ennek nem mond ellent az az adat sem, hogy az oroszok a Dnyeper mellől járnak át Fekete Bulgáriába.

⁶⁷ *De cerimoniis*, ed. Bonn 690.16–21. A kazárokról lásd Gy. Moravcsik: *Происхождение слова тѣтѣкиов. Seminarium Kondakovianum* 4 (1931) 69–76; Moravcsik: *i. m.* (22. j.) I 44–46, II 281–282.

⁶⁸ *De cerimoniis*, ed. Bonn 576.8; 661.1; 693.4; 749.13; 772.17.

⁶⁹ Laszkin: *i. m.* (15. j.) 76; V. N. Zlatarski: *История на българската държава през Средните векове I. София* (1918) 114.

⁷⁰ Westberg: *i. m.* (19. j.) 103, 107; Marquart: *i. m.* (16. j.) 503; Sesztakov: *i. m.* (37. j.) 69; Schönebaum: *i. m.* (16. j.) 38; Darkó: *i. m.* (33. j.) 24; Fehér: *i. m.* (16. j.) 26; A. A. Vasiliev: *The Goths in the Crimea*. Cambridge (1936) 101.

⁷¹ Brun: *i. m.* (21. j.) I 31–32, 100, 107, II 330; C. A. Macartney: *On the Black Bulgars. BNJ* 8 (1929–30) 150–158.

A *DAI* megemlékezik az úzokról (Οὐζοί) is, akik meg tudják támadni a besenyőket (9.114), s akik Konstantín császár idejében a besenyők korábbi szállásait a Volga és az Ural folyó vidékén kezükben tartották (37.7–8). Területük ebben az időben a besenyőkétől öt napi útra volt (37.45), s a Dnyeperen túl lakó négy besenyő törzs területe Uzia felé esett (37.38). De az úzok területén is laktak ott rekedt besenyők. A *DAI* ide vonatkozó tudósítását (37.50–57) meglepő módon igazolja Ibn Fazlán leírása.⁷²

Az orosz földről (Ῥωσία) részletes leírást kapunk a *DAI*-ból. Ez határos a besenyők területével (2.2; 42.62), mely egynapi útra van Oroszországtól (37.47). Az egyik besenyő törzs területe közel esik hozzá, egy másiké pedig Oroszország adóköteles területeihez, a különféle szláv törzsek lakóhelyéhez (37.42–45). Forrásunk azt mondja, hogy az oroszok a Dnyeper folyó felső folyásánál laknak (42.60), átjárnak Fekete Bulgáriába, Kazáriába és Szíriába (42.77–78). A Dnyeperen lehajózva jutnak el a bizánci birodalom területére (42.61). E vízi útról a *DAI* másutt is megemlékezik (2.16–23), sőt annak részletes leírását is megadja (9. fejezet). Ezzel kapcsolatban jellemzi életmódjukat, szervezetüket, s Kijeven kívül több városukat felsorolja, s egyben több szót közöl rósz és szklavin nyelvükből. Az oroszok a bizánci birodalom területét egyrészt kereskedés, másrészt háború céljából keresik fel (2.16–24; 4.3–5). Több ízben szó esik Bizánccal szemben támasztott követeléseikről (4.3–7; 13.24–27). A bizánciak felhasználják ellenük a besenyőket (6.5; 8.20), akik gyakran végigportyázzák Oroszországot (2.2–6; 4.8–13). Az oroszok kereskedelmi kapcsolatban állnak a besenyőkkel, s tőlük szerzik be állatállományukat (2.6–8). Ami a Bizánccal való diplomáciai kapcsolatukat illeti, ezekről tájékoztat az Oroszország fejedelméhez (ὁ ἄρχων Ῥωσίας) intézett császári levelek (γράμματα) formulája.⁷³

A kazároknál és az oroszoknál sokkal többet mond a *DAI* a besenyőkről, akik a X. század közepe táján a bizánci birtokok északi határain a legnagyobb fegyveres hatalmat képviselték, s akiket, mint a Fekete-tenger északi partvidéke nyugati felének korlátlan urait, a Bizánccal támadó szomszédos népek ellen fel lehetett használni. Így a besenyők eszközül szolgáltak annak az egyensúlynak a fenntartására, amely a bizánci diplomáciának Konstantín császár uralma alatt legfőbb célja volt. Éppen ezért a császár nagy súlyt fektetett művében arra, hogy fiát a besenyőkkel szembeni magatartásra megfelelően kioktassa. Hangsúlyozza békepolitikája alapelveként, hogy a besenyőkkel jó barátságban kell lenni, velük egyezségeket és szerződéseket kell kötni, s részesíteni kell őket ajándékokban (1.16–24). A besenyők a *DAI* szerint szabadok és függetlenek

⁷² A. Zeki Validi Togan: *Ibn Fadlan's Reisebericht*. Leipzig (1939) (=Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes 24.3) 144, 147. Vö. H. Grégoire: Review of „Ibn Fadlan's Reisebericht” by A. Zeki Validi Togan. *Byzantion* 17 (1944–45) 412. Az úzokról lásd Moravcsik: *i. m.* (22. j.) I 46–49, II 197.

⁷³ *De ceremoniis*, ed. Bonn 690.21 – 691. Az oroszokról lásd legújabban G. Vernadsky: *A History of Russia. Vol. I: Ancient Russia – Vol. II: Kievan Russia*. New Haven (1943–1948) B. D. Grekov: *Киевская Русь*. Москва (1949); A. N. Naszonov: „Русская земля” и обвазование территории древнерусского государства. Москва (1957). Sajnos mindeddig nem tudtam hozzájutni a következő két munkához: M. D. Priszelkov: *Русско-византийские отношения IX–XII вв. VDI 3* (1939) 98–110; *Киевское государство второй половины Xв. по византийским источникам*. Ленинград (1940) (=Ученые Записки Ленинградского Государственного Университета вып. 73).

(6.11), amit megerősít azoknak a császári leveleknek a formulája, amelyeket Konstantín és Romanos császárok a besenyők fejedelmeihez (οἱ ἄρχοντες τῶν Πατινακίτων) intéztek.⁷⁴ A besenyők a X. század közepén hatalmas területet tartottak megszállva, amely a Duna alsó folyásától Drisztrával (a régi Dorosztolon, mai Szilisztra) átellenben kezdődött, s egészen a Donig, Szarkel erődjéig terjedt (42.20–23). Besenyőország tehát magában foglalta az Oroszorszáig, Boszporoszig, Kherszónig, illetve a Szeret és Prut folyókig terjedő területet (42.62–64). A *DAI* szerint a besenyők egy része Bulgária közelében (5.5–6), a Dnyeszter, a Dnyeper és a többi ott levő folyó vidékén tanyázott (8.5–7). Nyilvánvaló tehát, hogy a besenyők uralma a X. század közepén egészen a Duna alsó folyásáig terjedt, amely határ volt a besenyő föld és Bulgária közt.⁷⁵ A *DAI* szerint a kettő közt csak fél napi út volt a távolság (37.48). Éppen ezért a besenyők a bolgárokat is sakkban tartják, s mivel több ízben tönkrevették őket, félelmetesek előttük. A bizánciak fel is tudják őket használni ellenük (5.2–13; 8.20). A *DAI* még arról is tájékoztat, hogy a bizánci megbízottak Kherszón érintése nélkül is fel tudják keresni a Bulgária táján lakó besenyőket, ha felhajóznak a Dnyeper, a Dnyeszter és a többi folyó torkolata vidékére. A megbízottak eljárására részletes utasítást tartalmaz a munka (8.5–22). A besenyők észak-nyugati irányban olyan messze elkalandoznak, hogy még Fehér Horvátországot is ki tudják fosztani (31.37). A besenyő földet, mely magában foglalta Etelküzüt is (38.30–31; 40.23–25), a *DAI* szerint az ottani folyók nevei szerint hívták. E folyók a Dnyeper, a Bug, a Dnyeszter, a Prut és a Szeret (38.66–71). Nyaranta átjárnak a Dnyeperen túlra is (8.34–36). A besenyő terület szomszédos az oroszokéval is (2.2), akiktől csak egy napi út választja el őket (37.47). A Dnyeperen lehajózó oroszokat meg-meg-támadják (2.16–23; 9.50, 78), s egészen a Szulina folyóig, a Duna torkolatáig követik őket (9.94–95). De képesek az orosz földet feldúlni, végigsákmányolni, s éppen ezért az oroszok nagy súlyt vetnek arra, hogy velük békében éljenek, annál is inkább, mert gazdaságilag tőlük függő viszonyban vannak (tőlük szerzik be állatállományukat), és a bizánci birodalomba is csak akkor tudnak eljutni, ha a besenyők nem akadályozzák meg hajóútjukat a Dnyeperen (2.2–15; 4.2–13). A bizánciak fel is használják a besenyőket az oroszok ellen (8.20). A besenyők kelet felé az úzokkal szomszédosak, akiktől ötnapi út választja el őket (37.45–46). Az úzok meg tudják támadni a besenyőket (9.114). A besenyők egy része dél felé szomszédos Kherszón vidékével, ennek lakosaival kereskedelmi érintkezésben vannak. A bizánci császárnak és a kherszóniaknak különféle szolgálatokat tesznek az oroszoknál, a kazároknál, a bolgároknál és a zicheknél, minek ellenében a kherszóniaktól különféle árucikkeket (selyemszövetet, szalagot, brokátot, aranysegélyt,

⁷⁴ *De cerimoniis*, ed. Bonn 691.4–7. Érdekes, hogy az itt szereplő γράμματα kifejezés teljesen pontosan megfelel a *DAI* 4.10-ben előforduló kifejezésnek. A bizánci diplomácia ugyanis nagyon ügyelt az ilyen formásokra. Γράμματα-t kaptak a Bizánctól függő viszonyban nem levő idegen fejedelmek, míg a κλεισις bizonyos függő viszonyra utal.

⁷⁵ A bolgár történeti térképek is a Dunát jelölik meg mint a Bulgária és a besenyő föld határát Szimeon uralkodása idején (893–927). Lásd W. N. Slatarski: *Geschichte der Bulgaren I.* Leipzig (1918): térképmelléklet és D. Rizoff: *Die Bulgaren in ihren historischen, ethnographischen und politischen Grenzen.* Berlin (1917) IV: térkép.

borsot, skarlát parthus bőrt) kapnak, azok viszont tőlük bőrt és viaszt vásárolnak (1.25; 6.3–12; 8.18–21; 53.530–532).⁷⁶ De egyben a besenyők képesek rátörni Kherszónra és a klíma-vidékre, s azt kifosztani (1.26–28). Kherszón felé vezető útjukban a Dnyeper egyik átkelőjén (Vrarion) szoktak áthaladni (9.67), s Krím területére a perekopi földszoroson levő erdőn át vezető két átjáró úton jutnak le. Így közelítik meg Kherszónt, Boszporoszt és a klíma-vidéket (42.83–86). A *DAI* szerint a besenyő terület nagyon közel van Kherszónhoz, és még közelebb esik Boszporoszhoz (37.49). A császári szerző nyomatékosan ajánlja a besenyőkkel való békét, mert azok sakkban tudják tartani az oroszokat (4.3–4), s pontos utasításokat ad, hogy a császári megbízottak, akik a besenyőkkel való tárgyalás céljából Kherszónba érkeznek, milyen óvintézkedéseket tegyenek, s hogyan vegyék fel velük a kapcsolatot (7.3–17). A besenyő területet Kazáriától ötnapi út választja el, Alániától hatnapi út, a mordvinoktól⁷⁷ pedig tíznapi út (37.45–47). A *DAI* részletesen ismerteti a besenyő terület tagolódását. Besenyőország nyolc tartományra (θῆμα) oszlik,⁷⁸ melyek mindegyike élén egy-egy nagy fejedelem áll. A nyolc tartomány negyven kisebb részre oszlik, amelyek felett kisebb fejedelmek állnak. A nyolc tartomány (törzs) közül négy a Dnyeperen túl kelet és észak felé lakik az Uzia, Kazária, Alánia és Kherszón felé eső területeken, négy viszont a Dnyeperen innen nyugat és észak felé helyezkedik el, ezek közül az egyik Bulgáriához van közel, a másik Turkiához, a harmadik Oroszországhoz, a negyedik pedig az oroszoknak adóköteles szláv területekhez (37.15–19).⁷⁹ A besenyők elszakadt töredékei az úzok földjén élnek (37.50–57). A *DAI* – mint említettük – felsorolja a Dnyeszter melletti elhagyott erődök besenyő elnevezéseit is. Magukról a besenyőkről (Πατζινάκται) azt mondja, hogy régebben Κάγγαρ-nak is nevezték őket (38.19–21, 25), de ez a név csak a három legvitézebb törzset illette meg (37.68–71).⁸⁰

A *DAI* e földrajzi és néprajzi képét röviden a következőkben összegezhethetjük. A X. század közepe táján a Kaukázus vidéki kisebb népeken (abházok, zichek) kívül a Kaukázustól északra laknak az alánok, s ezek szomszédságában van a kazár bizodalom. A Volga és az Ural folyó vidékén tanyáznak az úzok, a Volga és a Káma vidékén terül el Fekete Bulgária. A Dnyeper felső folyásának vidékén vannak az oroszok és a hozzájuk tartozó többi szláv törzs. Ezekről délre a Dontól nyugat felé egészen a Duna alsó folyásáig terjed a besenyők területe, melynek szomszédságában van a Dunától délre Bulgária.

⁷⁶ Érdekes, hogy az itt szereplő árucikkek egy része szerepel az „Eparchikon biblion” néven ismert bizánci rendeletben. Kiadta J. Zepos – P. Zepos: *Jus Graecoromanum*. Athenis (1931) II 382.

⁷⁷ A P kéziratban Μορδίακ olvasható, de Meursius ehelyett Μηδίακ-t javasolt. Togan pedig Mardatara gondol (Völkerschaften des Chazarenreiches im neunten Jahrhundert. *Kőrösi Csoma Archivum* III [1940] 40–76, 58–60).

⁷⁸ Sajátszerű, hogy itt a *DAI* a bizánci tartományokat jelölő szót átviszi a besenyő tartományok (törzsek) jelölésére.

⁷⁹ A besenyő törzsek elhelyezkedéséről lásd Czebe Gy.: Turco-byzantinische Miscellen I. *Kőrösi Csoma Archivum* 1 (1921–1925) 209–219. A besenyőkről lásd Moravcsik: *i. m.* (22. j.) I 46–49, II 213–214.

⁸⁰ Lásd erről Moravcsik: *i. m.* (22. j.) I 132. Vö. Czeglédy K.: Új adat a besenyők történetéhez. *MNy* 46 (1950) 361–362.

Bizánci uralom alatt áll Krím félszigete, a kherszóni thema Kherszón és Boszporosz városával és a klima-vidékkel.⁸¹

Ezek után áttérhetünk a „történeti” betétek tárgyalására, azaz azoknak a részleteknek a vizsgálatára, amelyek az egykorú helyzetképe mintegy bele vannak ágyazva. Ilyen például az a mondat, amely a besenyő terület leírásába van beillesztve, ahol a *DAI* elmondja, hogy körülbelül egy fél századdal korábban kik voltak az egyes besenyő törzsek fejedelmei (37.19–24). Ilyen azután a Kherszón város történetének függelékeként közölt császári rendelet, amely utasításokat tartalmaz arra nézve, hogy mi a teendő abban az esetben, ha Kherszón város lakosai fellázadnak (53.512–529). Ennek pontos datálására nincs semmi támpontunk. Egyesek Theophilos császár korából származtatják,⁸² mások úgy vélik, hogy a dekretum Konstantín és Romanos császárok korából való.⁸³

Ugyancsak betétként szerepel a Fekete-tenger partvidékének leírásában Szarkel erőd építésének története (42.20–55). Ennek az elbeszélésnek a különállását bizonyítja az a körülmény is, hogy kissé irodalmibb formában párhuzama megtalálható a *Theophanes Continuatus* néven ismert munkában (ed. Bonn. 122.19 – 124.5). Az erődöt a kazár kagan kérésére Theophilos császár (829–842) építtette, minden jel szerint 837 előtt. Mint említettük, a szovjet ásatások a Don bal partján feltárták Szarkel maradványait станица Цымлянская közelében.⁸⁴ Hogy a kazárok ezt az erődöt a bizánciak segítségével milyen nép ellen emelték, az régóta vitás kérdés. Az egyik nézet szerint a besenyők ellen készült volna,⁸⁵ de ez kizártnak tekinthető. Hiszen ebben az időben a besenyők még a Volga és az Ural folyó vidékén tanyáztak, s így egy a Don alsó folyásánál, éspedig annak bal partján épült erőd ellenük nem nyújtott volna védelmet a kazárok számára. Egy másik feltevés szerint az oroszok ellen készült volna.⁸⁶ A legtöbben azonban úgy vélik, hogy a kazárok Szarkelt a magyarok ellen építtették, s hivatkoznak arra, hogy egy arab forrás szerint a kazárok erődítményekkel védekeztek ellenük.⁸⁷ Van aztán olyan nézet is, amely szerint az erőd a normannok (oroszok) és a magyarok támadásai ellen készült volna.⁸⁸ Biztosat e kérdésben sem lehet mondani.

⁸¹ Moravcsik: *i. m.* (22. j.) I 35–36, 44–46.

⁸² Manojlović: *i. m.* (15. j.) 83.

⁸³ J. A. Kulakovszkij: *Прошлое Тавриды. Краткий исторический очерк.* Киев (1914) 84.

⁸⁴ Lásd a 40. jegyzetet.

⁸⁵ N. J. Daniljevskij – K. J. Grot: О пути Мадьяр с Урала в Лебедию. *Известия Императорского Русского Географического Общества* 19 (1883) 227. Ez a feltevés azon alapult, hogy a *Theophanes Continuatus* szövege azt írja a Donról, „amely eminnen a besenyőket, amonnan pedig magukat a kazárokat elválasztja” (122.24–25), de ez a mondat Konstantín szövegében nincs meg, s nyilván csak a X. századi író betoldása, melyet aztán a belőle merítő Skylitzes-Kedrenos így módosított „mert úgy vélte, hogy ez hatalmas erőd a besenyők támadásai ellen, mint amely elkülöníti őket a Tanais folyó vidékén” (ed. Bonn II. 130.1–3).

⁸⁶ M. Hrusjevskij: *Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes I.* Leipzig (1906) 160; Vasiliev: *i. m.* (70. j.) 108–111.

⁸⁷ Marquart: *i. m.* (16. j.) 28–29; Manojlović: *i. m.* (15. j.) 19–24, 93; Németh Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása.* Budapest (1930) 154; A. Zakharov – V. Arendt: *Studia Levedica. Régészeti adatok a magyarság IX. századi történetéhez.* Budapest (1935) (=Archaeologica Hungarica XVI) 74.

⁸⁸ Czeglédy: *i. m.* (9. j.) 42.

Ezek után vegyük vizsgálat alá azokat a tudósításokat, amelyek kimondottan a magyarokra vonatkoznak, akiket a *DAI* állandóan Τοῦρκοι-nak nevez.⁸⁹ S itt elsősorban azt az alapvető kérdést kell tisztáznunk, hogy mi az, ami a *DAI*-nak a magyarokra vonatkozó tudósításaiban Konstantín császár korának viszonyait tükrözteti, és mi az, ami „történeti betét”, ami tehát korábbi eseményekre és viszonyokra utal. A magyarság 896-ban a besenyő támadás következtében elhagyta a Fekete-tenger északi partvidékét, és a Kárpátok medencéjébe telepedett át, vagyis új hazát foglalt magának. Amikor a *DAI* készült, a magyarság már vagy egy fél évszázad óta az új hazában lakott. A probléma tehát világos: szét kell választanunk a honfoglalás előtti és utáni korszakra vonatkozó anyagot, ami elsősorban a vázolt események vagy helyzetek földrajzi szintere alapján történhetik. A magyarságról azonban a mű bevezető fejezeteiben (3., 4., 8., 13.) többször esik szó a földrajzi szintérré való utalás nélkül. Így felmerül a kérdés, vajon milyen korra utalnak ezek az adatok, illetve hogy a kérdéses fejezetek keletkezése mikorra datálható?

Bury volt az első, aki a 8. fejezetben említett Gabriel-féle követség történetét, melyet egy ποτε szó vezet be, Konstantín császár koránál régebbi időre tette, s azt még VI. Leó császár korára (886–912), de 898 utánra datálta.⁹⁰ Manojlović még korábbi időkre gondolt.

Szerinte a Gabriel-féle követség még a honfoglalás előtti időkből játszódtott le, s a bizánci követ valahol a Dnyeszter vidékén kereste fel a magyarokat.⁹¹ Még tovább ment Dvornik, aki felteszi, hogy az 1–13. fejezetek egy régi, még a IX. század végéről való forrásra mennek vissza, vagyis arra az időre utalnak, amikor a magyarság még a Dnyeszter, a Szeret, a Fekete-tenger és a Kárpátok közt lakott.⁹² Nézetünk szerint az 1–13. fejezetben semmi olyan sincs, ami a honfoglalás előtti időre utalna, sőt az összkép, amelyet a fejezetekből nyerünk, tekintetbe véve nemcsak a magyarokat, hanem a többi népeket is, s azok egymáshoz való viszonyát, határozottan Konstantín korára vall. Az, hogy a besenyők már a bolgárok közelében, Bulgária közvetlen szomszédságában vannak, s hogy a besenyők már több ízben tönkrevették és kifosztották őket (5.3–14; 8.5–7, 18–22), hogy a besenyők meg tudják akadályozni a magyarok betörését a bizánci birodalom területére (4.1–13), továbbá, hogy a magyarok már sokszor szenvedtek vereséget tőlük (3.2–5; 4.21–22 [11–12]; 13.9–11), csak a honfoglalás utáni helyzetből magyarázható meg. Ha a magyarok még a Kárpátoktól keletre tanyáztak volna, hogyan tudtak volna a bizánci birodalomba betörni? Ha a *DAI* szerzője a krími bizánci birtokokra gondolt volna, nyilván megnevezte volna azokat, mint sok más esetben. De maga a Gabriel-féle követség is a honfoglalás utáni időkre vall, amint erre később még részletesen vissza fogunk térni. Az 1–13. fejezet magyar tudósításai tehát mind Konstantín császár korának viszonyait

⁸⁹ Erre a kérdésre később még visszatérek.

⁹⁰ J. B. Bury: *The Treatise De administrando imperio*. BZ 15 (1906) 517–557, 563, 568.

⁹¹ Manojlović: *i. m.* (15. j.) 66.

⁹² F. Dvornik: *Les légendes de X Constantin et de Méthode vues de Byzance*. Prague (1933) (=Byzantinologica Supplementa I) 243. Megjegyzem, hogy a szerző alaposan félreértette Buryt, amikor azt állítja (244–245), hogy Bury az 564. oldalon a *DAI* honfoglalás előtti forrásairól szól. Bury ugyanis az illető helyen a honfoglalás és Pannónia elfoglalása közti időről beszél.

tükrözik vissza. Viszont a későbbi fejezetekben egész sereg olyan tudósítást találunk a magyarokról, amelyek kétségkívül a honfoglalás előtti időkből származnak. Célszerű lesz tehát áttekintést adni az egész magyar anyagról, különválasztva azokat a részeket, amelyek Konstantín korából nézve a „jelen” helyzetre vonatkoznak, és a régebbi eseményeket, illetve állapotokat tükröző „betétszerű” részeket.

Jelen	Múlt
3.2–3: A türkök félnek a besenyőktől	
	3.3–4: gyakran szenvedtek tőlük vereséget
3.4–5: A türkök szemében félelmetesek a besenyők.	
4.3–13: A besenyők meg tudják akadályozni a türkök betöréseit a bizánci birodalomba, mert a türkök földjét végigszákmányolhatják.	
8.18–21: A besenyőknek módjukban áll a türkök ellen harcolni,	
	8.22: sokszor mentek ellenük,
8.22: ezért félelmetesek előttük.	
	8.22–33: Ezt bizonyítja a Gabriel-féle követség alkalmával adott válaszuk
13.3–8: A türkökkel határos népek.	
	13.5–6: Nagy Moraviát elpusztították és elfoglalták a türkök.
13.9–11: A besenyők meg tudják támadni a türköket.	
13.24: A türkök követelései.	
27.31: A türkök most Pannóniában laknak.	
30.22–23: A türkök most az avarok egykori területén laknak.	
30.74–75: A türkök és a horvátok viszonya.	

31.5: A fehér horvátok Turkián túl laknak.	
32.3–4: A fehér szerbek Turkián túl laknak.	
	32.88–90: A bizánci császár rá akarja bírni Péter szerb fejedelmet, hogy türkökkel együtt támadjon Bulgáriára.
	37.2–14: A besenyők eredeti szállásaikból kiűzetvén elűzték a türköket,
37.10, 13–14: ma is birtokolják azt a földet.	
37.41–42: Egyik besenyő törzs Turkia felé lakik.	
37.47–48: Besenyőország Turkiától négy napi útra van.	
38.9: (Most türköknek nevezik őket.)	38.3–60: A türkök régi lakóhelye: Levedia. Régi nevük. Szervezetük. Levedi. A kazárokhoz való viszonyuk. Levedi házassága. – A besenyők legyőzetvén a türkök földjére telepedtek. A türkök két részre szakadtak: Perzsia vidékén élők.
38.27–28: A Perzsia vidékén élő türkök mostanáig régi nevüket viselik.	A másik rész Levedivel Etelküzübe megy. Levedi útja a kazár kaganhoz, javaslata a fejedelemségre. A türkök határozata: Árpád fejedelemmé választása. – A besenyők támadása.
38.31: Etelküzüben most besenyők laknak.	
38.54–55: Mindmáig Árpád családjából való a fejedelem.	A magyar honfoglalás. Nagy Moravia megszállása.
38.59–60: A türkök mindmáig ott laknak.	
38.61–65: A türkök üzenetváltása a keletre szakadtakkal.	
38.66–71: A besenyő föld elnevezése.	38.65–66: melyen korábban a türkök laktak.

<p>38.8–10: máig is bírják azt, de tudják a türkök másik nyelvét is. 38.12–14: A kabarok fejedelme máig megvan.</p>	<p>39.2–14: A kabarok lázadása, csatlakozás a türkökhöz. Megtanítják őket a kazárok nyelvére. A kabarok három törzse a türk szervezetben első törzs lett.</p>
<p>40.3–6: A türk törzsek.</p>	<p>40.6–7: A kabarok a türkökkel a besenyők földjére telepedtek le. 40.7–27: Bizánc szövetségében a türkök a bolgárok ellen harcolnak, akik a besenyőket ellenük uszítják. A besenyők támadása. A honfoglalás. Letelepednek. Korábbi földjük Etelküzü nevet visel.</p>
<p>40.21–22: Ma is ott laknak. A föld elnevezése. Most besenyők lakják.</p>	
<p>40.26–27: Most is ott laknak.</p>	
<p>40.27–50: A türkök földjének régi emlékei. A türkök szállásterülete. A folyók. Szomszédos országok. Szervezetük.</p>	<p>40.33–34: Nagy Moraviában, melyet a türkök megsemmisítettek, előbb Szvatopluk uralkodott.</p>
<p>40.51–52, 60–67: A jila és a karcha. Árpád unokái élnek. Termacsu és Bulcsú látogatása. A karcha és a jila magyarázata.</p>	<p>40.53–60, 63: Az Árpád-család genealogiája.</p>
<p>42.18–20: A türkök lakóhelye.</p>	<p>41.21–25: A türkök elfoglalják Szvatopluk országát. A nép maradéka részben türkökhöz menekült. 51.110–124: Egy epizód a bizánci–bolgár háborúból: a türkök átszállítása a Dunán.</p>

Mielőtt sorra vennénk a *DAI*-nak azokat a tudósításait, amelyek a magyarság régebbi, honfoglalás előtti történetére vonatkoznak, fel kell vetnünk a forráskérdést. Honnan származnak ezek az értesülések? Bizánc a magyarsággal sűrű érintkezésben volt. Tudjuk, hogy bizánci követek gyakran megfordultak a magyaroknál. Így például még a honfoglalás előtt, 894-ben Bölcs Leó megbízásából Niketas Skleras a Duna torkolata táján

felkereste a magyarok fejeit, Árpádot és Kuszánt, hogy velük a bolgárok elleni szövetséget megkösse.⁹³ Az is ismeretes, hogy 943-ban az öt éves béke megkötésekor előkelő magyarok maradtak túszként a császári udvarban.⁹⁴ De magából a *DAI*-ból is tudjuk, hogy egy ízben Gabriel klerikus császári parancsból kifolyólag felkereste a magyarok fejeit, hogy őket a besenyők elleni harcra rábírja (8.23–25). Azt is feljegyezte a császári szerző, hogy Árpád dédunokája, Termacsu, akit a szerző „barát”-jának nevez, és Bulcsú, Turkia harmadik fejedelme és karchája meglátogatta a császári udvart (40.63–65), amit megerősít egy másik bizánci forrás is, amely még azt is hozzáfűzi, hogy e látogatást kevéssel utóbb követte egy másik vezérnek, Gyulának, aki egy rész fejedelme volt, a látogatása. Termacsu és Bulcsú látogatása 948 táján történhetett, Gyuláé, amelyet a *DAI* még nem említ, valamivel később, talán 952 táján.⁹⁵ Így Bizáncban bőven nyílt alkalom arra, hogy a magyarok felől tájékozódjanak. Annyi azonban bizonyos, hogy a magyarok régebbi történetére vonatkozó tudósítások (38–40. fejezet) nem egy forrásból valók, hanem legalábbis három különböző forrásból származó értesülésre mennek vissza. Ezt bizonyítják azok az ellentmondások is, amelyekre a részletes tárgyalás alkalmával vissza fogunk térni. Termacsu és Bulcsú látogatásának mindenestre jelentős szerepe lehetett az értesülések megszerzésében, s valószínű, hogy az Árpád-család genealogiájára vonatkozó részlet egyenesen Termacsu közlésére megy vissza.⁹⁶

A 38. fejezetben a *DAI* elbeszéli a magyarság régi történetét egészen a honfoglalásig. Az, amit a többi fejezetben (39–40.) ide vonatkozólag olvasunk, csak kiegészítés, részben a 38. fejezetben hiányzó részletek közlése, részben az ott elmondottak bővebb, részletesebb megismétlése. Ami a 38. fejezet forrását illeti, több nézet hangzott el. Gondoltak szláv és kazár forrásból származó információkra. Az előbbi feltevés azon alapult, hogy a 38. fejezetben két szláv eredetű szóval találkozunk. Ezek: βοέβοδος (38.5 stb.) és ζάκωνov (38.52). Azonban a ζάκωνov előfordul a *DAI*-ban másutt is, és pedig a besenyőkkel kapcsolatban (8.22 [17]), s szerepel e szó a Suidas-féle szótárban is.⁹⁷ Így ezt a bizánci görögbe átkerült szláv szónak kell tartanunk.⁹⁸ A βοέβοδος használatára vonatkozólag, amely e korban a bizánci görög nyelvben nem mutatható ki, két feltevés merült fel. Az egyik szerint a szó megvolt már a honfoglalás előtti magyar nyelvben mint szláv jövevényszó, a másik szerint Konstantín informátora használta e szót a megfelelő magyar szó helyett, talán azért, hogy ezzel a régebbi „vajdá”-kat megkülönböztesse a

⁹³ *Continuatio Georgii*, ed. Bonn 833.20–851.1. Lásd erről Moravcsik Gy.: Árpád 894. évi vezértársának neve. *MNy* 27 (1931) 84–89.

⁹⁴ *Continuatio Georgii*, ed. Bonn 917.6–10; *Theophanes Continuatus*, ed. Bonn 430.22–431.3.

⁹⁵ Skylitzes-Kedrenos, ed. Bonn II. 328.3–21. Vö. Moravcsik Gy.: Görögnyelvű monostorok Szent István korában. *Szent István-Emlékkönyv I.* Budapest (1938) 384–422, 391–397.

⁹⁶ A magyar fejezetek forrásairól lásd Bury: *i. m.* (90. j.) 564–566; Manojlović: *i. m.* (15. j.) 117–126; Macartney: *i. m.* (21. j.) 98–103; Latisev – Malickij: *i. m.* (15. j.) 61–62.

⁹⁷ S.v. δατόν, ed. Ada Adler II. 2.

⁹⁸ G. Meyers: *Neugriechische Studien II.* Wien (1894) (=Sitzungsberichte der philos.-hist. Kl. der k. Akademie der Wissenschaften 130) 27; P. Kretschmer: Die slavische Vertretung von indogerman. o. *Archiv für slavische Philologie* 28 (1905) 228–240, 232.

későbbi „törzsfők”-től, illetve „fejedelmek”-től, akik a görögben az ἄρχων szó mögött rejlenek. A kérdés még nincs teljesen tisztázva.⁹⁹ De felmerült az a kérdés is, vajon a 38. fejezet egy forrásból való, egységes elbeszélés-e vagy több forrásból való? Macartney azt a nézetet fejtette ki, hogy a 38. fejezet fő része két információra megy vissza: az egyik (38.3–23) szláv, a másik (38.31–60) pedig magyar forrásból származik, s a nemzeti hagyományt tükrözi.¹⁰⁰ Ezzel szemben Deér a 38. fejezet elbeszélését egységes egésznek tekinti, amely magyar forrásból származik és a magyar hagyományt tükrözi, de a császár informátora régebbi eseményeket és későbbi elemeket összeolvasztott benne.¹⁰¹

A 38. fejezet magyar őstörténete egész sereg problémát vet fel, amelyek megoldásán a kutatók egész sora fáradozott. A következőkben sorra vesszük ezeket a kérdéseket, s röviden rá fogunk mutatni a vitás pontokra, vázolván az erre vonatkozó különböző nézeteket és megoldási kísérleteket. Elsősorban rá akarunk mutatni azokra a problémákra, amelyek a 38. fejezet magyarázatával kapcsolatban felmerülnek, hogy így a további kutatások számára az alapot megadjuk.

A 38. fejezet elbeszélése azzal kezdődik, hogy a magyarok népe régen Kazáriához közel, Levediában lakott, ahol „a Chidmasz folyó, amelyet Chingilusznak is neveznek” (Χιδμάς ὁ καὶ Χιγγιλοῦς ἐπονομαζόμενος), folyik (38.8–9). Ezt a folyót azonosítani szokták a másutt előforduló Συγγοῦλ folyóval (42.58), amelynek nevét egyesek Ὕγγοῦλ-ra javítják.¹⁰² Ezt a folyót azonban mindeddig nem sikerült azonosítani valamelyik ma ismert folyóval. Több feltevés látott napvilágot, amelyek azonban mind csak találgatások. Így a következő folyókra gondoltak: Kodima,¹⁰³ Ingul vagy Ingulec,¹⁰⁴ Orel (Orjol – KE),¹⁰⁵ Molocsnaja,¹⁰⁶ Donyec vagy Don.¹⁰⁷ Voltak azonban olyan kutatók, akik őszintén kimondták az igazságot, hogy „ily nevű vizet azonban eddigelő nem ismernek a kutatók”.¹⁰⁸ Ennek az adatnak alapján tehát nem lehet meghatározni Levedia fekvését, amelyre vonatkozólag ugyancsak eltérők a kutatók nézetei. Levediát a Dnyepertől a Kubánig a következő helyeken keresték: a Dnyeper mellékén,¹⁰⁹ a Dnyeper és a Don köz-

⁹⁹ Gyóni: *i. m.* (5. j.) 33–34.

¹⁰⁰ Macartney: *i. m.* (21. j.) 98–99.

¹⁰¹ Deér: *i. m.* (10. j.) 11–12, 14.

¹⁰² Thunmann: *i. m.* (21. j.) 107; Brun: *i. m.* (21. j.) I 106.

¹⁰³ Tomaschek: *i. m.* (25. j.) 151; Laszkin: *i. m.* (15. j.) 142.

¹⁰⁴ Thunmann: *i. m.* (21. j.) 142; Brun: *i. m.* (21. j.) I 106; Daniljevskij – Grot: *i. m.* (85. j.) 229; Schönebaum: *i. m.* (16. j.) 34; Vernadsky: *i. m.* (73. j.) I 241.

¹⁰⁵ Hruszovskij: *i. m.* (86. j.) I 162.

¹⁰⁶ Jerney J.: *Keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett 1844 és 1845.* Pest (1851) 75–76; Kuun G.: *Relationum Hungarorum cum Oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima I–II.* Claudiopoli (1892–1895) I 118; Manojlović: *i. m.* (15. j.) 93; Schönebaum: *i. m.* (16. j.) 42.

¹⁰⁷ Westberg: *i. m.* (19. j.) 97; Fehér G.: *Bulgarisch-Ungarische Beziehungen in den V–XI. Jahrhunderten.* Pécs (1921) 72. Vö. Macartney: *i. m.* (21. j.) 91; Latisev – Malickij: *i. m.* (15. j.) 61.

¹⁰⁸ Jerney: *i. m.* (106. j.) II 4.

¹⁰⁹ Szabó K.: *A magyar vezérek kora.* Pest (1869) 30.

ti területen,¹¹⁰ a Don és a Donyec vidékén,¹¹¹ és végül a Kaukázustól északra a Meótisz és a Kubán vidékén.¹¹² Ami magát a nevet illeti, a *DAI* szerint ezt a türkök első vajdájától, Leveditől kapta (38.4–5). A Λεβεδία név kétségkívül elgörögösített alak, a Λεβεδίας személynévben pedig a régi magyar Levedit látják, de feltűnő ennek -ας végződésével való elgörögösítése.¹¹³ A magyar források nem tudnak Levediről.¹¹⁴ Így felmerült a vélemény, hogy Levedi mitikus alak, és hogy a rá vonatkozó elbeszélés voltaképpen csak egy régi legenda.¹¹⁵ Legújabban az a nézet jutott kifejezésre, hogy Levedi ugyan történeti személy volt, de nem a honfoglalást közvetlenül megelőző korban, hanem még a VIII. században élt, s hogy mindaz, amit vele kapcsolatban a 38. fejezetben olvasunk, magyar hagyományból származik, amelyben monda és valóság olvadt egybe.¹¹⁶ Valóban – mint látni fogjuk – a 38. fejezetben olyan események szerepelnek együtt, amelyek kronológiai szempontból összeegyeztethetetlenek. Forrásunk azt mondja, hogy a türköknek sem saját, sem idegen fejedelmük soha nem volt, hanem „valamiféle vajdák” voltak náluk, „akik közül az első vajda volt az előbb említett Levedi” (38.11–13). Az „első vajda” (πρῶτος βοεβόδος) kifejezés még többször is előfordul (38.5, 16, 33–34), s a későbbiekből kitűnik, hogy kik voltak az utána következő vajdák (38.43–44). Mindazonáltal nem hallgathatjuk el azt a tényt, hogy a 38. fejezet első részében az „első vajda” kifejezés kétértelmű: nemcsak rangban „első”-t jelenthet, hanem egyben időbelileg „első”-t is. Kiváltképpen kétértelmű „az utána való többit is” (ὡς καὶ οἱ λοιποὶ μετ’ αὐτῶν) kifejezés (38.6–7), amely érthető időbelileg is, de rangbelileg is.¹¹⁷ Így nincs kizárva az, hogy a „régén” (τὸ παλαιόν 38.3) valóban a szinte mesés múltra vonatkozik, s hogy a 38. fejezet elbeszélését közvetítő magyar informátor szavait a lejegyző bizánci hivatalnok nem értette meg, illetve félreértette.

Forrásunk arról tudósít, hogy a türkök együtt laktak a kazárokkal „három eszten-deig” (38.13–14). Ez a kifejezés már régóta gyanút keltett, mert utána azt olvassuk, hogy „minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal” (38.14), és mert minden jel arra vall, hogy a magyarok hosszabb időn át kazár uralom alatt voltak. Így a kutatók a legkülönbözőbb javításokat javasolták a „három év” helyett, és pedig felmerültek a következők:

¹¹⁰ Daniljevskij – Grot: *i. m.* (85. j.) 22–23, 27; Fehér: *i. m.* (16. j.) 25; Schönebaum: *i. m.* (16. j.) 42; Németh: *i. m.* (87. j.) 152–155; Zakharov – Arendt: *i. m.* (87. j.) 76.

¹¹¹ Westberg: *i. m.* (19. j.) 97; Fettich N.: *A honfoglaló magyarság fémművészete*. Budapest (1935) 56.

¹¹² Manojlović: *i. m.* (15. j.) 92; Zichy I.: Levedia és Etelköz. *Akadémiai Értesítő* 37 (1926) 184; Moravcsik Gy.: Az onogurok történetéhez. II. közlemény. *MNy* 26 (1930) 89–109, 107–108; Deér: *i. m.* (10. j.) 14. Vö. Latisev – Malickij: *i. m.* (15. j.) 61; Vernadsky: *i. m.* (73. j.) I 240.

¹¹³ E kérdéseket részletesen tárgyalja Gyóni: *i. m.* (5. j.) 78–82. Vö. Moravcsik: *i. m.* (22. j.) II 157.

¹¹⁴ A régebbi kutatók Álmos atyját, Elődöt látták benne (Eleud: Domanovszky S.: *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. SRH I*. Budapest (1937) 284.12), de az újabb kutatók feladták ezt a nézetet.

¹¹⁵ Manojlović: *i. m.* (15. j.) 96–97.

¹¹⁶ Deér: *i. m.* (10. j.) 9, 12–13.

¹¹⁷ A πρῶτος jelző a *DAI*-ban más helyen is rangot jelöl (40.48). Ami a μετ’ αὐτῶν és hasonló kifejezéseket illeti, ezek egyaránt jelenthetnek időbeli és rangbeli viszonyt. Lásd például *DAI* 44.9 (idő), Menandros, *Excerpta de legationibus*, ed. de Boor 195 (idő), Kinnamos, ed. Bonn 262.22 (rang). Schönebaum a οἱ λοιποὶ μετ’ αὐτῶν-ban Levedi utódait látja, lásd *i. m.* (16. j.) 38.

300,¹¹⁸ 203,¹¹⁹ 200,¹²⁰ 33 vagy 30,¹²¹ 20¹²² és végül voltak, akik ragaszkodtak a szövegben levő 3 évhez.¹²³ A továbbiakban szó van Levedinek a kazár nővel való házasságáról.

Az elbeszélést ezután megszakítja egy történeti esemény leírása, amely szerint a besenyők a kazárok elleni harcban legyőztetvén kénytelenek voltak földjüket elhagyni és a türkök földjére letelepedni (38.19–23). A „türkök földjé”-n nyilván az a föld értendő, amelyen ezek régi időben Kazáriához közel laktak. Ugyanezt az eseményt elbeszéli a *DAI* másutt is, éspedig részletesebben (37.2–14), nyilván besenyő forrás alapján. Ebből arról értesülünk, hogy a besenyők eredetileg a Volga és az Ural folyók vidékén laktak, de „ötven évvel” ezelőtt az úzok és a kazárok¹²⁴ együttesen megtámadták őket, s a legyőzött besenyők területét az úzok foglalták el. Maguk a besenyők kénytelenek voltak elhagyni területüket, és eljutottak a „ma” birtokukban levő földre, ahonnan viszont a türköket üzték el. Forrásunk szerint a besenyők ezt a területet „a mai napig ötvenöt esztendeje” birtokolják. Ez utóbbi elbeszélés több problémát vet fel. Így mindenekelőtt a két évszám nem egyezik. Lehet, hogy az első helyen az „öt” kiesett,¹²⁵ de az is lehet, hogy a második helyen az év megjelölése állt, azaz „a mai napig” közelebbi meghatározása.¹²⁶ Tehát ötven vagy ötvenöt évvel kell számolnunk. A kérdés csak az, hogy mely évre vonatkozik a „ma” és „a mai napig” kifejezés? Volt olyan vélemény, hogy ezek a szavak nem a mű összeállításának idejére (948–952), de még nem is Konstantín korára vonatkoznak, hanem egy korábbi időre, Bölcs Leó uralmára. E feltevés szerint e részletet korábban fogalmazták volna meg.¹²⁷ Ez a feltevés azonban nem valószínű. Mint fentebb láttuk, a műben levő „ma” és „mai napig” kifejezések mind Konstantín korára utalnak, s a *DAI* éles különbséget tesz az egykorú viszonyok és a korábbi események közt. Ha mármost a *DAI* összeállításának időpontját vesszük, akkor a következő számítást végezhetjük:

¹¹⁸ G. Dankovszky: *Hungarae constitutionis origines*. Posonii (1826) 70; H. Grégoire: Le nom et l'origine des Hongrois. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 91 (1937) 636.

¹¹⁹ Thunmann: *i. m.* (21. j.) 106; Neumann: *i. m.* (57. j.) 98.

¹²⁰ Moravcsik: *i. m.* (112. j.) 105.

¹²¹ Fr. Westberg: К анализу восточных источников о Восточной Европе. *Журнал Министерства народного просвещения* N. S. 14 (1908 Mart.) 1–52, 51; Pauler Gy.: *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest (1900) 143.

¹²² Marquart: *i. m.* (16. j.) 33.

¹²³ Szabó: *i. m.* (109. j.) 33; Macartney: *i. m.* (21. j.) 101; Deér: *i. m.* (10. j.) 13. A *DAI* kritikai kiadásának apparátusába felvettem a συνοικήσας és συμμαχῶν τε konjekturákat, amelyek szerint a „három év” nem a türkökre, hanem csak Levedire vonatkozik.

¹²⁴ A szövegben a „kazárok” (Χαζάρους) szó szövegjavítás Μαζάρους helyett, melyet már Banduri felvetett, s utána a kutatók egész serege elfogadott. Néhányan azonban még a legutóbbi időben is a Μαζάρους alak helyessége mellett kardoskodtak. Lásd például Darkó: *i. m.* (33. j.) 55; Macartney: *i. m.* (21. j.) 32, 35, 86.

¹²⁵ Így már Pauler Gy.: Lebedia, Etelköz, Millenarium. Második közlemény. *Századok* 14 (1880) 97–117, 108; Bury: *i. m.* (90. j.) 567.

¹²⁶ Saját konjekturám, lásd a kritikai kiadás (6. j.) apparátusát. A kérdéshez vö. még Manojlović: *i. m.* (15. j.) 58; Fehér G.: Magyarország területe a X. század közepén Konstantinos Porphyrogenetos de administrando imperioja alapján. *Századok* 56 (1921–22) 351–380, 372; Schönebaum: *i. m.* (16. j.) 35; Latisev – Malickij: *i. m.* (15. j.) 60.

¹²⁷ Manojlović: *i. m.* (15. j.) 95–96.

952–55=897; 952–50=902; 948–55=893; 948–50=898, vagyis a következő évszámokat kapjuk: 902–897, 898–893. Ez évek valamelyikében kellett tehát a *DAI* szerint a besenyők támadásának történnie. A nyugati források közül – mint ismeretes – Regino¹²⁸ és *Annales Mettenses*¹²⁹ valóban említik azt, hogy a magyarok vad népe a Tanais mocsarai vidékéről előtört, és hogy a magyarokat a szomszédos besenyők üzték el lakóhelyükről. Mindezt az említett két forrás a 889. évhez fűzi, de nyilvánvaló, hogy a dátumhoz kapcsolódó elbeszélés egy hosszabb történeti folyamat összesűrítése. Ha feltesszük, hogy a *DAI* említett feljegyzése 948-nál néhány évvel korábbi keletű, akkor a nyugati források és a *DAI* datálása körülbelül megegyezik. Ha most még figyelembe vesszük, hogy a besenyő terület keleti határa Konstantín császár korában a Don volt, akkor arra az eredményre jutunk, hogy Levediának (ahonnan a magyarokat a besenyők kiszorították) a Dontól nyugatra kellett lennie.

A *DAI* a besenyő támadással kapcsolatban még egy eseményről tudósít. Azt mondja, hogy amikor a besenyő támadás következtében a türkök hadserege vereséget szenvedett, két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevén „szavartü aszfalü”-nek hívják (Σάβαρτοι ἄσφαλοι), a másik rész pedig Levedi vezetésével nyugatra ment lakni, az Etelküzü nevezetű helyekre, ahol „mostanában” a besenyők népe lakik (38.24–31). Ami a magyarok régi nevét illeti, arról a *DAI* már korábban is megemlékezett. Azt mondja szövegünk, hogy abban az időben, amidőn a magyarok Levediában laktak, „nem türköknek mondták őket, hanem valamilyen okból szavartü aszfalünek nevezték” (38.9–10). Itt nem térhetünk ki a sokat vitatott név eredete kérdésének részleteire, csak arra utalunk, hogy jelenleg általánosan elfogadott az a magyarázata, amely szerint e név „rendíthetetlen szavárdok”-at jelent.¹³⁰ Ennek a névnek örmény népetimológiával átalakított formája, a szevordik „fekete fiúk”, előfordul Konstantín császár egy másik művében, ahol közli az ezek három fejedelméhez küldeni szokott császári levelek formuláját.¹³¹ Minthogy ezek az örmény fejedelmek sorában szerepelnek, nem lehet kétséges, hogy még a X. század közepén is ott laktak valahol „Perzsia felé”. De azt is tudjuk, hogy ezek már a VIII. század közepén ott laktak.¹³² A *DAI* ama tudósítása, hogy ezek a IX. század végén történt besenyő támadás után szakadtak volna el a magyaroktól, nem lehet helyes. A *DAI*-nak a magyarok régi történetére vonatkozó elbeszélésében tehát nyilvánvaló időrendi tévedés mutatkozik.

A 38. fejezet e történeti betéte arról tudósít, hogy a türkök másik része Levedi vezetésével nyugatra ment lakni, az Etelküzü nevezetű helyekre, ahol „mostanában” a besenyők népe lakik. Ezt a tudósítást megismétli a 40. fejezet is: „azt a helyet pedig, amelyen a türkök korábban voltak, az ott keresztülmenő folyó nevééről Etelnek és Kü-

¹²⁸ Gombos F. A.: *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. Budapest (1938) III. 2038–2039.

¹²⁹ *Uo.* Budapest 1937. I. 156–157.

¹³⁰ Németh: *i. m.* (87. j.) 321.

¹³¹ *De cerimoniis*, ed. Bonn 687.13–14: εἰς τοὺς γ' ἄρχοντας τῶν Σεβροτιῶν (olv. Σεβροτιῶν) τῶν λεγομένων Μαῦρα παιδία.

¹³² Németh: *i. m.* (87. j.) 316; Macartney: *i. m.* (21. j.) 87–90.

zűnek nevezik s mostanában a besenyők lakják” (40.23–25). Etelküzü problémája sokat foglalkoztatta már a magyar kutatást. Kivált a második hely okozott sok fejtörést. Míg ugyanis az első helyen Etelküzü (Ἀτελκούζου), a második helyen a szó ketté van választva (Ἐτέλ καὶ Κουζοῦ), s a szöveg azt a benyomást kelti, mintha egy folyóról lenne szó, amely azonban két névvel van megjelölve. Épen ezért felmerült a gondolat, hogy a szöveg romlott, s a τοῦ ἐκεῖσε διερχομένου ποταμοῦ javítandó τῶν ἐκεῖσε διερχομένων ποταμῶν-ra.¹³³ Olyan értelmezésre is lehet gondolni, hogy a καὶ Κουζοῦ nem a τοῦ ... διερχομένου ποταμοῦ-hoz tartozik, hanem – a καὶ-t „is”-nek vévén – azt jelenti, hogy a keresztülmenő Etel folyó nevééről „Küzűnek is” nevezik. Ami mármost az Etelküzü két alkatrészét illeti, az etel a törökben folyót jelent, s e szó mint jövevény átkerülhetett a régi magyar nyelvbe. A κούζου második alkatrészben a magyar „köz” szó rejlik. Az „Etelküzü” jelentése tehát lehet „folyóköz”. De az Etel szó lehet egy bizonyos folyó neve is (így nevezték a Volgát és a Dont is, de felmerült az a feltevés is, hogy a Dnyeper neve), s ez esetben jelentése annyi lenne, mint „egy bizonyos folyó (Volga, Don, Dnyeper) köze”. A kérdés még nincs tisztázva véglegesen. Annyi mindenesetre biztosnak tekinthető, hogy az „Etelküzü” kifejezés magyar forrásból ered, s így honfoglalás előtti magyar kifejezés.¹³⁴ Kérdés már most, hová lokalizálható ez? A *DAI* szövegéből csak annyi tűnik ki, hogy Levediától nyugatra volt. Korábban általános vélemény volt, hogy a *DAI* 38. fejezetének záró jegyzete megadja „Etelküzü” pontos meghatározását (38.66–71). Itt ugyanis arról van szó, hogy a besenyők lakóhelyét, „amelyen abban az időben a türkök laktak”, az ott levő folyók neve szerint nevezik. Ezután a szöveg megnevez öt folyót (Dnyeper, Bug, Dnyeszter, Prut, Szeret). Ez a jegyzet kétségkívül a X. század közepének viszonyait tükrözi, vagyis azt a Dontól az Al-Dunáig terjedő egész területet jelöli meg, amelyen akkor a besenyők tanyáztak. Forrásunk ama szavaiból, hogy „amelyen abban az időben a türkök laktak”, tehát távolról sem következik, hogy e terület azonos volt Etelküzüvel. Megemlítjük még, hogy olyan nézet is elhangzott, amely szerint Leveda és Etelküzü azonos lenne,¹³⁵ de ennek a *DAI* szövege határozottan ellene szól. Hiszen a 38. fejezet ugyanazon elbeszélése időrendi egymásutánban külön említi a kettőt.

A 38. fejezet további részében a fejedelmválasztás leírását olvassuk, amelynek előzményeit a *DAI* kétségkívül magyar forrásból származó hagyomány szerint mondja el a kazár kagan és Levedi találkozásának és beszélgetésének alakjában.¹³⁶ Árpád fejedelmé válassztása szövegünk szerint „a kazárok szokása és törvénye szerint” pajzsra emelés útján történt (38.52). Itt meg kell említenünk, hogy a pajzsra emelés már a római

¹³³ Marquart: *i. m.* (16. j.) 33.

¹³⁴ Lásd az ide vonatkozó kérdésekről Gyóni: *i. m.* (5. j.) 21–23. Kiegészítésként megemlítjük még, hogy az Ἀτελκούζου és Ἐτέλ καὶ Κουζοῦ neveket egyesek miként igyekeztek felbontani részekre; s a második alkatrészben egy Οὐζοῦ vagy Κουζοῦ nevű folyót (Dnyeper?) keresnek, így Thunmann: *i. m.* (21. j.) 145; Westberg: *i. m.* (19. j.) 96. Lásd még Fehér: *i. m.* (16. j.) 16–31; Menges: *i. m.* (4. j.) 259.

¹³⁵ Macartney: *i. m.* (21. j.) 90–96; Grégoire: *i. m.* (118. j.) 635.

¹³⁶ Megemlítem, hogy 38.33-ban az új szöveg az értelmetlen χελάνδια szó helyett a Λεβεδία konjekturát adja, amelyre már Manojlović: *i. m.* (15. j.) 97 rámutatott.

császárkorban divatban volt, s onnan került át Bizáncba. Valószínűnek látszik, hogy a kazárok is Bizánctól vették át.¹³⁷

A 38. fejezetnek a múltra vonatkozó elbeszélése, amelyben tehát benne van mindaz, amit a bizánci udvar a magyarok régebbi történetéről megtudott, a honfoglalás tényének rövid említésével záródik le. „Néhány év múlva a besenyők rátörtek a türkökre és fejedelmükkel, Árpáddal együtt elűzték őket. A türkök tehát megfutamodván, földeket kerestek, ahol megtelepedhetnének, s jövőn ők meg elűzték Nagy Moravia lakóit, s megszállták azok földjét, amelyen a türkök most is mindmáig laknak” (38.55–60). A honfoglalás történetét még három helyen elbeszéli a *DAI*. Így értesülünk a bizánci–bolgár háborúról, a besenyők támadásáról s az új haza megszállásáról (40.7–27). Röviden érinti a munka ezt az eseményt Moraviával kapcsolatban is (13.6–7; 41.19–27), és a bizánci–bolgár háború egy epizódját, a magyar csapatoknak a Dunán való átszállítását részletesen is elbeszéli (51.103–124).¹³⁸ Ezekről az eseményekről már más bizánci források is tájékoztatnak. A bolgár–bizánci háborúról s a magyarok szerepéről részletes tájékoztatást ad az ún. *Continuatio Georgii*,¹³⁹ megemlékezik arról Bölcs Leó *Taktikájában*.¹⁴⁰ A besenyők szerepéről s azok támadásáról azonban a bizánci források közül csak a *DAI* tud.¹⁴¹

A *DAI* a 39. fejezetben a régi magyar történetnek még egy fontos eseményéről tudósít. Eszerint a kabarok, akik a kazárok közül valók voltak, fellázdak a kazár uralom ellen, és miután a pártütöket leverték, egy részük elmenekült. Ezek „letelepdedek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással és holmi kabaroknak nevezték el őket” (39.6–7). Ezt hasonló szavakkal a következő fejezetben is megismétli a *DAI* (40.6–7). Forrásunk szerint a kabarok csatlakozása a magyar törzsszövetség első törzse lett. Mindehhez hozzáfűzi még forrásunk azt, hogy a kabarok „ennek következtében a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is” (39.7–10). E kétségkívül kissé homályosan fogalmazott mondat többféle magyarázatra adott alkalmat. A kutatók

¹³⁷ C. Treitinger: *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*. Jena (1938) 20–23.

¹³⁸ Megemlítjük, hogy az új kritikai szöveg alapján világosabb képet kapunk arról, hogy tulajdonképpen hogyan igyekezett Szimeon bolgár fejedelem megakadályozni a magyar csapatok átszállítását. Ugyanis a Duna vizébe „vesszőfonadékokat, azaz igen erős és szívós sövényeket” (51.114–115) helyzetetett, tehát nem láncokkal zárta el az utat, amint ez korábbi munkákban olvasható.

¹³⁹ ed. Bonn 853.1 – 855.16; B. M. Istrin: *Книги времени и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе Т. 2. а) Греческий текст «Продолжения Амартола»; б) Исследования*. Петроград (1922) 276–282.

¹⁴⁰ XVIII 41; Moravcsik Gy.: Bölcs Leó Taktikája mint magyar történeti forrás. *Századok* 85 (1951) 334–353, 339.

¹⁴¹ Az ide vonatkozó bizánci források kritikájához és a *DAI* adatainak értékeléséhez vö. G. T. Kolias: Ἡ παρὰ τὸ Βουλγαροφύγον μάχη καὶ ἡ δῆθεν πολιορκία τῆς Κωνσταντινοπόλεως (896). *Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λογογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θῆσαυροῦ* 7 (1940–41) 341–362; G. T. Kolias: *Léon Choerosphactès magistre, proconsul et patrice*. Athènes (1939) 24–34.

jó része úgy értelmezi, hogy a három mondat alanya mindvégig „a kabarok”.¹⁴² De akadtak olyan magyarázatok is, amely szerint az első mondat „kabarok” alanya a második és a harmadik mondatban megváltozik, éspedig a második mondat („és mostanáig használják ezt a nyelvet”) alanya a „türkök”, míg a harmadik mondaté ismét „a kabarok”.¹⁴³ Ismét más értelmezés szerint a második és a harmadik mondat egyaránt a „türkök”-re vonatkozik.¹⁴⁴ De bárhogyan értelmezzük is a *DAI* szavait, a lényeg az, hogy a nyilván finnugor nyelvet beszélő magyarok a kabar csatlakozás következtében kétnyelvűekké lettek, vagyis törökül is megtanultak. Nézetünk szerint a *DAI* e rendkívül fontos tudósítását a régi magyar történet kutatói még mindig nem értékelték kellően, s nem vonták le az abból adódó következtetéseket.¹⁴⁵

A kabarok csatlakozásával kapcsolatban felmerül két kérdés: hol és mikor történt ez? A *DAI*-ban kétszer előforduló kifejezésből („a besenyők földjén” 39.6, „a besenyők földjére” 40.7), amely nyilván a besenyőknek a X. század közepe táján megszállva tartott területére vonatkozik, csak annyit tudunk, hogy ennek a Don és az Al-Duna között kellett történnie. De az a körülmény, hogy a kabarok a kazár uralom alól menekültek, mindenesetre Kazária közelségére utal, s így valószínűnek látszik, hogy csatlakozásuk a magyarokhoz a jelzett besenyő területnek inkább a keleti, Don felé eső részén történhetett.¹⁴⁶ Az a kérdés, hogy mikor történt ez, maga után vonja a honfoglalás előtti magyar történet kronológiájának revízióját, amely kérdést a *DAI* egyes részeivel kapcsolatban már érintettünk. A kabar csatlakozás *terminus ante quemjét* megadja számunkra az az adat, amely szerint a kabarok (Cowari) már 881-ben feltűnnek a távoli nyugaton.¹⁴⁷ De maguk a magyarok is korán feltűnnek már a Duna torkolata táján, 837-ben a Dunától északra a bolgárok segítségére sietnek.¹⁴⁸ 860 táján Cirill apostol Krímben Kherszón vidékén találkozik egy magyar csapattal.¹⁴⁹ 862-ben a magyarok a pannoniai végeken a frank birodalom ellen harcolnak,¹⁵⁰ 892-ben Arnulf szövetségében a morvák ellen,¹⁵¹ 894-ben pedig feldűlják Moraviát.¹⁵² Ezek az adatok tehát azt bizonyítják, hogy a magyarok már jóval a honfoglalás előtt megfordultak nemcsak az Al-Duna, hanem a Kö-

¹⁴² Thunmann: *i. m.* (21. j.) 147; Szabó: *i. m.* (109. j.) 57; Pauler: *i. m.* (125. j.) 14, 240; Manojlović: *i. m.* (15. j.) 119; Schönebaum: *i. m.* (16. j.) 39, 45; Németh: *i. m.* (87. j.) 17, 234; Menges: *i. m.* (4. j.) 274.

¹⁴³ Vámbéry Á.: *A magyarok eredete*. Budapest (1882) 142; Marquart: *i. m.* (16. j.) 53.

¹⁴⁴ Togan: *i. m.* (72. j.) 200.

¹⁴⁵ Lásd erről a kérdéstről Marquart: *i. m.* (16. j.) 52–54; Manojlović: *i. m.* (15. j.) 94–95; Macartney: *i. m.* (21. j.) 112–134.

¹⁴⁶ Erre helyesen utalt már Manojlović: *i. m.* (15. j.) 88.

¹⁴⁷ *Annales ex Annalibus Juvavensibus antiquis excerpti*, ed. Bresslau, MGH XXX 2. 742.

¹⁴⁸ *Continuatio Georgii*, ed. Bonn 817.10 – 819.12.

¹⁴⁹ Dvornik: *i. m.* (92. j.) 360.

¹⁵⁰ *Annales Bertiniani* a. 862, ed. Gombos: *i. m.* (128. j.) I 111; *Annales Alamannici* a. 863, ed. Gombos: *i. m.* (128. j.) I 91.

¹⁵¹ *Annales Fuldenses* a. 892, ed. Gombos: *i. m.* (128. j.) I 132; *Annales Sangallenses minores* a. 892, ed. Gombos: *i. m.* (128. j.) I 199.

¹⁵² *Annales Fuldenses* a. 894, ed. Gombos: *i. m.* (128. j.) I 132; Regino a. 894, ed. Gombos: *i. m.* (128. j.) III 2039.

zép-Duna vidékén is. Mindez pedig alig egyeztethető össze a *DAI* és Regino tudósításaival, melyek szerint a magyarokat a besenyők 889 táján – mint Regino mondja – vagy a következő évtized elején – mint a *DAI* alapján következtethetjük – üzték ki a Don mellékéről, azaz Levedióból. Erre a történeti források adatai közt mutatkozó ellentétre az újabb kutatás nyomatékosan rámutatott, s felmerült az a feltevés is, hogy a magyarok a korai nyugati kalandozások után talán újból visszatértek keletre, Kazária közelébe, Levedióba.¹⁵³ Más, ennél valószínűbb kísérlet is történt a kronológiai nehézségek áthidalására, és pedig annak a gondolatnak a felvetésében, hogy a történeti tudósítások talán nem is egy, hanem két, a későbbi magyarság kialakulásában egyaránt részt vevő, különböző magyar csoportra vonatkoznak.¹⁵⁴ Mindez azonban egyelőre csak feltevés. A magyar történet legrégebbi szakasza, melyre vonatkozólag egyetlen forrásunk a *DAI*, még mindig tele van homállyal, amelyek elosztatása a jövő kutatások feladata.

A kabarokkal kapcsolatban érintenünk kell azokat a fantasztikus feltevéseket, amelyeket másfél évtizeddel ezelőtt H. Grégoire brüsszeli professzor kockáztatott meg cikksorozatában,¹⁵⁵ s amelyekkel szemben azonban eddig a magyar kutatás nem foglalt állást. Erre annál nagyobb szükség van, mert külföldi recenzensek Grégoire állítólagos „új eredményeit” lelkesen üdvözölték.¹⁵⁶ Grégoire Manojlović és Macartney kutatásainak hatása alatt abból indul ki, hogy a *DAI* különböző forrásokból van összeférlve, s így feltehető, hogy egyes részei ugyanazokról az eseményekről, népekről és személyekről más és más forrásból származó tudósításokat, különböző változatokat őriztek meg, vagyis hogy a műben vannak „dublettek”. Ilyeneknek véli ő a 38. fejezet két részét (38.3–19; 38.19–65), ilyenek a 39. fejezetet (39.2–14) s a 40. fejezet elejét (40.2–7), továbbá a 37. fejezet végét (37.68–71) és a 40. fejezet egy helyét (40.19–21). E feltevés alapján arra a következtetésre jut, hogy 1) a besenyők csak egyszer verték meg a magyarokat, s Levedia azonos Etelküzüvel, 2) hogy a kabarok történetének fő vonásai (a kazárok levertek őket, a türkökkel együtt a besenyők földjére telepedtek, a nyolc magyar törzs közül ők a legvitézebbek, s külön fejedelmük van) teljes párhuzamot mutatnak a kangar-besenyők történetének fő vonásaival (a kazárok legyőzték őket, a türkök földjére menekültek, a legvitézebbek a nyolc besenyő törzs közül, a türkökhöz legközelebb eső kangar törzs a Gyla nevet viseli), vagyis hogy a *DAI* szerzője tévesen tartotta két különböző népnek a kangarokat és a kabarokat. A kettő közt csak az a különbség, hogy a kangarok besenyő eredetűek, a kabarok pedig a kazárokból szakadtak ki, de Grégoire szerint ez sem okoz nehézséget, mert egy arab forrás szerint voltak besenyő-kazárok is. Grégoire e feltevéssorozat alapján arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a kangarok azonosak a kabarokkal, s a Κάγγαρ és a Κάβαροι ugyanazon névnek két különböző alakja.

¹⁵³ Czeglédy: *i. m.* (9. j.) 55.

¹⁵⁴ Manojlović: *i. m.* (15. j.) 101.

¹⁵⁵ H. Grégoire: Le nom des Hongrois. *Byzantion* 12 (1937) 645–650; H. Grégoire: Note complémentaire sur le nom et d'origine des Hongrois. *Byzantion* 12 (1937) 736–739; Grégoire: *i. m.* (118. j.) 630–642; H. Grégoire: L'habitat „primitif” des Magyars et les ΣΑΒΑΡΤΟΙ ΑΣΦΑΛΟΙ. *Byzantion* 13 (1938) 267–278; H. Grégoire: L'habitat primitif des Hongrois. Lebedia=Lebedin. *Byzantion* 13 (1938) 409–410, 413.

¹⁵⁶ F. Dölger: *BZ* 38 (1938) 258, 543; N. Bănescu: *uo.* 547.

A Κάγγαρ-t – vagy téves írást (a görög minuszkulában a κ és a β alakja nagyon hasonlít egymáshoz), vagy ejtésbeli különbséget tételezván fel – Vangarra javítja, s ebben a magyarok Vengry (Ούγγροι) nevét véli felismerni. De ugyanazon íráshibát vagy esetleg kiejtésbeli metathézist tételezván fel, a Κάβαροι-t is Βάκαροι-ra javítja, s ebben ugyan-csak a Vengry alakot látja.¹⁵⁷ E feltevésláncolat segítségével Grégoire feltételezi, hogy a magyarok nemzeti nevüket a három besenyő vagy kabar törzstől kapták, amelyek kialakulásukban jelentős szerepet játszottak.

Grégoire „elmélet”-ével szemben, amelyhez hozzátartozik még a Σάβαροι ἄσφαλοι név fantasztikus magyarázata is, a következőkre kell rámutatnunk: 1) a *DAI* két helyen is kiemeli, hogy a magyarok többször szenvedtek vereséget a besenyőktől (3.2–3; 8.22), ami a kétszeri besenyő támadás mellett szól, 2) Grégoire Kangar-kabar-vengry elmélete ellen szólnak a következő okok: a) a kabarok neve nemcsak az említett nyugati forrásban van meg (Cowari), hanem annak megvannak a megfelelői magyar helynevekben is¹⁵⁸ (s a kabar népnév a törökből kifogástalanul magyarázható)¹⁵⁹. A kabarok a *DAI* szerint (39.7) nevüket a magyarokhoz való csatlakozás után kapták, tehát ebben nem lehet a magyarok nemzeti nevét keresni. A kangar név is kifogástalanul megfejtető a törökből.¹⁶⁰ De hogy ez is eredeti alak, azt ékesen bizonyítja Czeglédy Károly legújabb felfedezése, amely szerint e név ugyanilyen alakban egy szír forrásban is megvan.¹⁶¹ Végül ne felejtjük el, hogy a besenyők körében még a X. század közepe táján is élt a kangar név (37.68), tehát jóval később is, mint amely időben Grégoire szerint a magyarság kialakításában való szerepüket lejátszották. Egyébként a kangar név háromszor fordul elő a *DAI*-ban, egyszer besenyő (37.68) és kétszer magyar (38.21, 25) forrásból származó részben. Mindezek az érvek halomra döntik Grégoire feltevéseit. „Elmélet”-ének egyetlen értéke szerintünk az, hogy ő is felvetette azt a gondolatot, hogy a *DAI*-ban talán nyoma maradt annak, hogy a magyarság kialakulásában több elemmel kell számolnunk.

Ezekben tekintettük át a *DAI*-nak azokat a magyar tudósításait, amelyek a honfoglalás előtti korszakra vonatkoznak. Nem adhattunk ezekről egységes képet, mert a kép egyes részletei még mindig problematikusak, s ezek tisztázását és a hiányok kitöltését még a további kutatásoktól várjuk.

¹⁵⁷ Jellemző Grégoire eljárására az a tény, hogy amidőn cikke megírása előtt felhívtam a figyelmét arra, hogy a kabarok neve a *DAI*-tól független forrásban is előfordul (Cowari, lásd a 147. jegyzetet), habozás nélkül kész volt ez esetben is továbbszólni a kiejtésbeli metathézis merész ötletét (lásd *Byzantion* 12 [1937] 736), s amidőn közöltem vele, hogy a *DAI* V-vel jelzett késői kéziratában egy helyen (40.7) Βάκαροι olvasható, de egyben azt is, hogy a V kézirat a régi bizánci P kéziratnak a másolata, s így az ott levő változat csak egyszerű elírás, amelynek semmiféle jelentőséget nem lehet tulajdonítani, a közlést mégis „elmélete” megerősítéseként tekintette (lásd *i. m.* [155. j. Note complémentaire] 736). Megemlítem még, hogy Grégoire feltevésláncolatának utolsó szeme az a feltevés, hogy az egyik arab forrásban szereplő V.n.nd.r-ban ugyancsak a magyarok neve rejlik. Ez azonban már nem érinti tárgyunkat.

¹⁵⁸ Gyóni: *i. m.* (5. j.) 61–62.

¹⁵⁹ Moravcsik: *i. m.* (22. j.) II 132; Menges: *i. m.* (4. j.) 274.

¹⁶⁰ Moravcsik: *i. m.* (22. j.) II 132; Menges: *i. m.* (4. j.) 269.

¹⁶¹ Czeglédy: *i. m.* (80. j.) 361.

2. A honfoglalás utáni kor

Amidőn a *DAI* anyagának összeállítása történt, és Konstantín császár azt a saját maga fogalmazta részekkel ellátta, a magyarok már több mint fél évszázada az új hazában laktak.

A bizánciak békés és háborús érintkezések révén közelebbről is megismerkedtek velük. Bizánci források többször említik, hogy a magyarok betörték a birodalom területére, és azt pusztították, így 934-ben, a 941. évet megelőző valamelyik évben, és 943-ban. Konstantín császár egyeduralma idején (944–959) – úgy látszik – a betörések szüneteltek, s a császár békepolitikájának megfelelően a magyarokkal is békés viszony alakult ki. Mint említettük, erre az időre esik a magyar fejedelmi család egyik tagjának, Termacsunak és Bulcsú vezérnek a konstantinápolyi udvarban tett látogatása, melyet kevésbé utóbb követett Gyula látogatása. A magyar vezérek Konstantinápolyban felvették a kereszténységet, sőt Gyula egy missziós püspököt is magával vitt hazájába.¹⁶² Nem kétséges, hogy ez időben bizánci követek gyakran megfordultak a magyarok földjén, mint például Gabriel klerikus, akinek követségére még vissza fogunk térni. Ránk maradt azoknak a császári leveleknek a formulája, amelyeket Konstantín és Romanos császárok a magyarok fejeihez (εις τοὺς ἄρχοντας τῶν Τούρκων) intéztek, s amelyek címfelirata így hangzott: „γράμματα Κωνσταντίνου καὶ Ῥωμανοῦ τῶν φιλοχρίστων βασιλέων Ῥωμαίων πρὸς τοὺς ἄρχοντας τῶν Τούρκων”.¹⁶³ Arról is tudunk, hogy a bizánci császári testőrségben türkök is teljesítettek szolgálatot.¹⁶⁴ Így a bizánciaknak alkalmuk volt nemcsak a magyar földről, hanem annak új lakóiról is részletes tájékozódást szerezni. Valóban a *DAI* ide vonatkozólag is érdekes anyagot tartalmaz, amelyet a következőkben át fogunk tekinteni, rámutatva az azokkal kapcsolatos problémákra.

A *DAI* szerint a türkök azon a területen laknak, amelyen egykor az avarok tanyáztak (30.21–23). Birtokukban van már Pannonia földje is (27.30–31), amelyet tudvaleg 900-ban szálltak meg, sőt a Duna és a Száva közötti terület is (42.18–20). A *DAI* gyakran említi a velük szomszédos népeket is. Turkián túl, Frankországhoz közel laknak az ún. keresztetlen vagy fehér horvátok (31.3–6), továbbá a keresztetlen vagy fehér szerbek az előbbieket szomszédságában (32.2–6). Az egyik besenyő törzs szállásterülete közel esik Turkiához (37.41–42), maga Besenyőország pedig négy napi útra volt a magyar földtől (37.47–48). De a *DAI* két helyen pontosabban is megjelöli, hogy a magyar földdel milyen népek határosak (13.2–8; 40.41–44). A két határleírás nem egyezik egymással. Mindkettőben közös, hogy a türköktől északra, illetve északabbra (= északkeletre)¹⁶⁵ laknak a besenyők, nyugatabbra (= délnyugatra) a frankok, de a második leírás említi a

¹⁶² Lásd erről részletesen Moravcsik: *i. m.* (95. j.) I 391–402.

¹⁶³ *De cerimoniis*, ed. Bonn 691.2–5.

¹⁶⁴ *De cerimoniis*, ed. Bonn 661.4 – 772.7.

¹⁶⁵ A görög szövegben előforduló δυτικώτερον, βορειώτερον stb. kifejezések értelméről lásd Manojlović: *i. m.* (15. j.) 116. Az ún. nyolcadkörös eltoldódásról lásd Bury: *i. m.* (90. j.) 564; Fehér: *i. m.* (126. j.) 377–380.

bolgárokat is, akik a keleti oldalon voltak, továbbá a horvátokat, akik dél felé estek. Ezzel szemben az első leírás szerint „a hegyek felé pedig a horvátok határosak a türkökkel” (13.7–8), ami csak a fentebb már említett keresztetlenn vagy fehér horvátokra vonatkozik. A legnagyobb problémát azonban az okozza, hogy az első leírás szerint „a délre eső vidéken van Nagy Moravia, azaz Szvatopluk országa, melyet ezek a türkök teljesen végigpusztítottak és elfoglaltak” (13.6–7). E hely magyarázata sok vitára adott okot.¹⁶⁶ Anélkül, hogy e kérdés részletesebb tárgyalásába belemennénk, csak azt jegyezzük meg, hogy a legvalószínűbb magyarázat az, amely szerint a kérdéses tudósítás informátora vagy lejegyzője a tulajdonképeni Moraviát összetévesztette a szerbiai Morava folyó területével, illetve annak lakóival, akik egy forrásban Μόραβοι néven szerepelnek.¹⁶⁷

Ami mármost a magyar föld leírását illeti, az ide vonatkozó adatok mind Turkia területének délnyugati részére vonatkoznak, tehát arra a részre, amely a bizánci birodalomhoz legközelebb esett, s amelyet a magyar földön megforduló bizánci követek ismertek. Itt is elsősorban a „rég emlékek”-ről hallunk, amilyenek Traianus császár hídja, Belgrád és „a folyó visszakanyarodásánál”¹⁶⁸ levő Szirmium (40.27–34). Megadja ezenkívül a *DAI* a Tisza és az attól keletre levő folyók neveit is (40.35–40).

Lássuk mármost, mit tudunk meg a *DAI*-ból a magyarságnak a szomszédos népekhez való viszonyáról. Bár említettük, hogy Konstantín császár egyeduralma, s így a mű szerzettetése idején is, a magyarok békés viszonyban voltak Bizánccal, a császár mégis szükségesnek tartotta fia figyelmét felhívni arra a lehetőségre, hogy a magyarok megtámadhatják a birodalmat (4.5), s egyben nyomatékosan utal arra is, hogy ezek a béke fejében mértéktelen követeléseket támaszthatnak (4.5–7). Hiszen a múltban erre több példa volt. Egyben említi a *DAI* azokat a követeléseket, amelyeket más népekkel együtt¹⁶⁹ a magyarok is támasztanak Bizánccal szemben különböző szolgálataikért (13.24–25). Forrásunk megemlíti, hogy az ún. keresztetlenn vagy fehér horvátok jó viszonyban vannak a türkökkel (30.71–75), más helyen azonban arról tudósít, hogy a türkök Fehér Horvátországot is fosztogatják (31.85–87). Simeon bolgár fejedelem korára

¹⁶⁶ Bury: *i. m.* (90. j.) 564; Manojlović: *i. m.* (15. j.) 113–117; Fehér: *i. m.* (126. j.); Latisev – Malickij: *i. m.* (15. j.) 59–60.

¹⁶⁷ Az ide vonatkozó adatokat felsorolja Manojlović: *i. m.* (15. j.) 112–113; Fehér: *i. m.* (126. j.) 368–370. Ezekhez érdekes kiegészítést ad egy okirat, amely egy, a kijevi Pecserszka Lavra kolostorban, ismeretlen korban élt orosz aszkétától származik, s amelyben többek közt a következőt olvassuk: οἱ παρὰ τὸν Δούναβιν οἰκοῦντες Βούλγαροι Μόραβοι (Σέρβοι καὶ Βλάχοι) καὶ Σλαῦοι τῆς Ἰλλυρίας ἦσαν πεφωτισμένοι διὰ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος περὶ τὰ μέσα τοῦ θ' αἰῶνος ἐπὶ μιχαὴλ αὐτοκράτορος καὶ τοῦ διασήμεου πατριάρχου Φωτίου. (kiadta Sp. Lampros, Νέος Ἑλληνομνήμων 9 [1912] 133).

¹⁶⁸ Kiadásomban megtartottam a P kéziratban olvasható ἀναδρομῆν szót (40.31), amely nézetem szerint arra a régi hiedelemre utal, amely szerint a Duna a Száván keresztül összeköttetésben áll az Adriai-tengerrel, s így a Száva folyó mintegy a visszafelé kanyarodó Duna.

¹⁶⁹ Ezeket a népeket (kazárok, türkök, oroszok) a *DAI* együttesen βόρεια καὶ Σκυθικά néven foglalja össze, s érdekes, hogy ugyanez a kifejezés fordul elő Konstantín császár atyjának, Bölcs Leónak a *Taktikájában* is (XIV 42, XIC 69.). Vö. Czebe Gy.: Turco-byzantinische Miscellen II. Der 23. Brief des Patriarchen Nikolaos Mystikos an den Bulgarenzaren Simeon. *Kőrösi Csoma Archivum* 1 (1921/24) 306–310, 310.

utal az a tudósítás, amely szerint a bizánciak igyekeztek rávenni Péter szerb fejedelmet, hogy a magyarokkal együtt támadja meg Bulgáriát (32.86–90).

Ami a besenyőkkel való viszonyt illeti, a *DAI* többször kiemeli, hogy a türkök szemében a besenyők nagyon félelmetesek, miután korábban többször megverték őket, s éppen ezért a besenyők féken tudják tartani őket (3.2–5; 4.8–12; 13.9–11). Megismétli ezt forrásunk még a 8. fejezetben is (8.21–22), ahol aztán hozzáfűzi ehhez azt is, hogy „egyszer” Gabriel klerikust császári parancssal elküldték a türkökhöz, hogy rábírja őket arra, hogy a besenyőket elűzzék lakóhelyükről, de a türkök fejei az ajánlatot felháborodva utasították vissza (8.23–33). Hogy ez a követség mikor történt, arra vonatkozólag a korábbi kutatók véleménye nagyon eltérő volt. Először – mint már említettük – Bury foglalkozott ezzel a kérdéssel. Ő Gabriel küldetését a honfoglalást követő időkbé teszi, s valószínűnek tartja, hogy ez még VI. Bölcs Leó uralkodása (+912) idején történt.¹⁷⁰ Más eredményre jutott Fehér Géza, aki feltételezi, hogy Gabriel 943/4-ben kereste fel a magyarokat, hogy őket a besenyők elleni támadásra rábírja, minthogy Igor orosz fejedelem szövetségébe vonta őket.¹⁷¹ Runciman 948 tájára gondol.¹⁷² Egyedül áll véleményével Manojlović, aki Gabriel követségét arra az időre datálja, amikor a magyarok a honfoglalás előtt még a Dnyeszter mellett laktak.¹⁷³ Vizsgáljuk meg tehát közelebről, hogy mikor, milyen érdek vezethette a bizánci udvart abban, hogy a magyarokat a besenyők ellen uszítsa, és azok területének elfoglalására biztassa őket. Ennek vizsgálata megkívánja azt, hogy szemügyre vegyük az általános helyzetet, s kivált Bizáncnak a szomszédos népekhez, a bolgárokhoz, a besenyőkhöz és a magyarokhoz való viszonyát a IX. század végén és a X. század első felében.

A dunai bolgárok honfoglalásuk óta, amely bizánci terület rovására történt, északról állandóan veszélyezteték Bizáncot, s nem egyszer eljutottak Konstantinápoly falai alá is. A IX. század végén Szimeon fejedelem (893–927) mindjárt uralkodása elején nagy hadjáratot indított Bizánc ellen, amellyel kapcsolatban a bizánci császári udvar a magyarokkal szövetkezett ellenük. A 896. évi békekötés után Bölcs Leó haláláig (912) Szimeon megőrizte ugyan a békét, de 912-től egészen 927-ig támadások egész seregét intézte Bizánc ellen. A bizánci udvar igyekezett ellenük a szomszédos népeket felhasználni, amint ezt Nikolaos Mystikos patriarchának Szimeonhoz intézett levele bizonyítja,¹⁷⁴ amelyben azzal fenyegeti a bolgár fejedelmet, hogy az oroszok, a besenyők, az alánok és a nyugati türkök (= a magyarok) mind ellene készülődnek. De közelebbi részletekről is tudósítanak egykorú források. 914-ben Kherszón stratégosa, Ioannes Bogas Zoé császárnő megbízásából tárgyalásokat kezdett a besenyőkkel, hogy azokat a bolgárok elleni hadjáratra rábírja. Minthogy azonban a bizánci vezérek közt viszálykodás

¹⁷⁰ Bury: *i. m.* (90. j.) 563, 567–568.

¹⁷¹ Fehér: *i. m.* (126. j.) 357–359.

¹⁷² S. Runciman: *The Emperor Romanus Lecapenus and His Reign*. Cambridge (1929) 108.

¹⁷³ Manojlović: *i. m.* (15. j.) 66. Lásd erről a kérdéstről Schönebaum: *i. m.* (16. j.) 34; Latisev – Malickij: *i. m.* (15. j.) 52; Dvornik: *i. m.* (92. j.) 244–245.

¹⁷⁴ *Ep.* 23., PG 111. c. 149–153. Vö. Moravcsik Gy.: Nikolaus Mystikos a „nyugati turkok”-ról. *Kőrösi Csoma Archivum* 1 (1921–25) 156–157.

tört ki, a besenyők a Duna partjáról visszatértek földjükre, s tervezett beavatkozásuk elmaradt.¹⁷⁵ 927-ben Szimeon halála után megváltozott a helyzet. A bizánciak fiával és utódjával, Péter fejedelemmel békét kötöttek, sőt az házassága révén közeli rokonságba került a bizánci uralkodócsaláddal. A békés viszony Bizánc és Bulgária közt egészen 963-ig tartott. Minthogy tehát egészen 927-ig Bizáncot állandóan fenyegette veszély a bolgárok részéről, és az ellenük való harcban a bizánci udvar számított a besenyők segítségére, elképzelhetetlen, hogy ez időben a magyarokat a besenyők megtámadására biztatta volna. Amint azonban a bolgár veszély elmúlt, előtérbe léptek a besenyők, akik a *DAI* szerint – mint láttuk – többször megtámadták és kifosztották Bulgária területét, amelynek a magyarok a honfoglalás után közvetlen szomszédai lettek. Nézetünk szerint a Gabriel-féle követségnek a 927 utáni időkben kellett történnie. Az akkori helyzet teljesen érthetővé teszi a bizánci császár üzenetét, amely szerint „menjete el és üzzétek ki a besenyőket lakóhelyükről, és telepedjete le ti ott (hiszen korábban is laktatok ott), hogy közel legyeteek császári felségünkhöz, és amikor csak akarom, küldök hozzátok, és hamar megtalállak benneteket” (8.25–28). Nyilvánvaló, hogy a bizánci udvar mit értett a közelségen. Konstantinápolyból hajón hamarosan el lehetett érni a Duna, a Dnyeszter, a Dnyeper és a többi folyó vidékét, amint maga a *DAI* tudósít erről a besenyőkkel kapcsolatban (8.5–7). Ezen az úton jutott el 895-ben a Duna torkolatához a bizánci követ, hogy a magyarokkal egyezsége lépjen a bolgárok ellen. A bizánci udvar szívesebben látta volna a Duna felett a magyarokat, akik akkor még nem kezdték meg pusztító hadjárataikat Bizánc ellen, mint a félelmes besenyőket, akik Bizánc krími birtokait is támadták, és a bolgárokat is folyton fenyegették. De kiegészíti a képet az a mondat is, hogy „hiszen korábban ti is laktatok ott”. Ez csak úgy érthető, ha a magyaroknak a honfoglalás előtti hazájára gondolunk, ahonnan 896-ban a besenyők űzték el őket. Viszont a magyarok tagadó válasza is érthető a sok vereség után, amely őket a besenyők részéről a múltban érte. Ennek megerősítését olvassuk a 38. fejezetben, ahol azt mondja forrásunk a honfoglalás elbeszélése után: „És attól fogva a türkök nem vették fel a harcot a besenyőkkel” (38.60–61).¹⁷⁶ A Gabriel-féle követség nézetünk szerint 927–943 közt volt. Ennek leírásában van még néhány olyan részlet, amely különös figyelmet érdemel. Forrásunk szerint „a türkök összes fejei” (πάντες οἱ ἄρχοντες τῶν Τούρκων) egyértelmű választ adtak. Mint láttuk, az ἄρχοντες-hez vannak címezve a császári udvar levelei is. Míg

¹⁷⁵ *Continuatio Georgii*, ed. Bonn 879.12–18, 882.3–20; *Theophanes Continuatus*, ed. Bonn 386.23 – 387.13, 389.20 – 390.21; Nikolaos Mystikos, *ep.* 9., PG 111. c. 72–76. Ez utóbbi forrásból kitűnik, hogy a bolgárok is igyekeztek a besenyőket szövetségükbe vonni. Vö. Runciman: *i. m.* (172. j.) 53–55.

¹⁷⁶ Felhívjuk a figyelmet arra, hogy a hely a P kézirat szerinti eredeti fogalmazása sokkal pregnansabban fejezi ki a gondolatot, mint a korábbi kiadások V szerinti szövege. Egyben megemlítjük, hogy 8.29–30-ban a magyarok válaszában első mondata különbözőképpen értelmezhető aszerint, hogy a μετά-t vulgáris μέ-nek tekintjük-e, vagy régi értelmű μετά-nak. Ez esetben ugyanis ilyen érteleme is gondolhatunk: „Mi nem vetjük magunkat a besenyők után.” K. Amantos: *Ιστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους II*. Athènes (1947) 123 így fordítja újjörög népnyelvre a mondatot: δὲν τὰ βάζουμε με τοὺς Πατζινάκίτας, ami körülbelül annyit jelent magyarul: „mi nem húzunk ujjat, nem kezdünk ki a besenyőkkel”. Egyébként valószínűnek látszik, hogy a *DAI* itt – követi jelentésről lévén szó – szóról szóra reprodukálja a magyarok válaszát.

azonban azok a megőrzött formulában γράμματα nevet viselnek, a Gabriel-féle követés leírásában a κέλεις βασιλική kifejezést olvassuk. Ismeretes, hogy a bizánci kancellária milyen gondosan vigyázott a formai árnyalatokra. A γράμματα bizonyos politikai függetlenségre utal (ez a kifejezés fordul elő az oroszokhoz és a besenyőkhöz intézett császári levelekben is), míg a κέλεις függőbb viszonyra utal.¹⁷⁷ S érdekes, hogy Bölcs Leó *Taktikája* is azt mondja a magyarokról, hogy „arra töredeknak, hogy a rómaiak alattvalóinak mutatkozzanak”.¹⁷⁸ A magyarok és bizánciak viszonya tehát a Gabriel-féle követés idején még más volt, mint a X. század közepén, s e változásban nagy szerepet játszott Konstantín császár békepolitikája, amellyel viszont a legszorosabban összefügg a magyar vezérek látogatása a bizánci udvarban.

A 38. fejezet tárgyalásával kapcsolatban már említettük, hogy a *DAI* szerint az első besenyő támadás kettészakította a magyarságot. A kettő között azonban megmaradt az érintkezés, s a *DAI* arról tudósít, hogy az új hazában lakó türkök gyakran küldenek üzenetvivőket a Perzsia vidékén letelepedett töredékhez, s azoktól válaszokat is hoznak (38.61–65).

A *DAI* a honfoglalás utáni türkök szervezetéről is ad némi képet. A magyar törzsnévek (40.3–6) bepillantást nyújtanak a magyarság kialakulásának homályos problémáiba. Mint ismeretes, a nyolc törzs neve közül (itt már a kabarok is szerepelnek, és pedig mint első törzs) kettő bizonyult finnugor eredetűnek, a többi neve a törökből megfejthető.¹⁷⁹ Meg kell azonban itt is ismételnünk azt a megfigyelésünket, hogy a *DAI* fogalmazása egy régi magyar „Nyeki törzse” stb. kifejezésre utal.¹⁸⁰ Egyébként az is figyelemre méltó, hogy míg a besenyő törzsek felsorolásánál forrásunk általában a bizánci θέμα szót használja, amely területi tagolódásra utal (37.15–43, 69), s a γεναά szó „törzs” értelemben csak kétszer fordul elő a besenyőkkel kapcsolatban (37.34, de itt is γεναί, ἦγουν τὸ θέμα ... és 37.38),¹⁸¹ addig a türkökre vonatkozólag következetesen mindenütt a γεναά szó fordul elő (38.10, 55; 39.11–13; 40.4, 44, 50).¹⁸² A fejedelmi család genealógiáját a *DAI* olyan részletesen adja, amire példa az egész műben nincs (48 [40].53–65 [68]). De problematikus kérdések itt is felmerülnek. Így Tasi leszármazása nem vilá-

¹⁷⁷ F. Dölger: Die „Familie der Könige” im Mittelalter. *Historisches Jahrbuch* 60 (1940) 397–420, 400.

¹⁷⁸ XVIII 75, lásd Moravcsik: *i. m.* (140. j.) 343.

¹⁷⁹ Németh: *i. m.* (87. j.) 221–277. Vö. László Gy.: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest (1944) 230, 236.

¹⁸⁰ Moravcsik Gy.: Szövegkritikai megjegyzések Konstantinos Porphyrogenetos magyar fejezeteihez. *Nyelvt. Közl.* 50 (1936) 285–293, 288–292.

¹⁸¹ Ugyane szónak a besenyőkkel kapcsolatban két helyen (37.30, 32) inkább „nemzetség” értelme van.

¹⁸² Inkább „nemzetség” a szó értelme a 40.48-ban. Egyébként a *DAI* e szót rendkívül tág értelemben használja más népekkel kapcsolatban, így például 21.23; 26.3; 30.63. Minthogy a bizánciaknak nemzetségi és törzsi társadalomra vonatkozólag nem voltak világos fogalmaik, a terminológia ingadozása más forrásokban is megfigyelhető. Így például az ún. Maurikios-féle taktikában és Bölcs Leónál (XVIII 53) γένη „nemzetség”, φυλαί „törzsek”, lásd Moravcsik: *i. m.* (140. j.) 334–353, 341. Viszont Skylitzesnél, aki a XI. századi besenyő törzsekről szól, γεναά ugyancsak „törzs” értelemben szerepel, lásd Skylitzes-Kedrenos, ed. Bonn II. 581.20–583.5.

gos.¹⁸³ Azonkívül a 40. fejezetben szó esik Árpád Liüntika nevű fiáról (40.12), aki a genealógiában nem szerepel.¹⁸⁴ A *DAI*-nak az Árpád nemzetségéből való fejedelmekre vonatkozó tudósítása sok vita alapjául szolgált, melyek részleteire itt nem térhetünk ki.¹⁸⁵ Egyébként figyelemre méltó még, amit a karcha és jila méltóságokról hallunk (40.49–52, 66–68). Ami az idevonatkozó terminológiát illeti, a *DAI* – a levediai kor βοεβδοος-án kívül – mindenütt az ἄρχων szót használja, amely tehát lehet „fő, törzsfő, fejedelem”,¹⁸⁶ mint ahogy a bizánci nyelvben általában a legkülönbözőbb értelemben (feljebbvaló, hivatalnok, tiszt, előkelő stb.) használatos. Árpádot azonban forrásunk egy helyen (40.53) μέγας ἄρχων-nak (nyilván „nagy fejedelem”) nevezi, éppen úgy, mint ahogy Szvatopluk legidősebb fia is ἄρχων μέγας (41.6), és mint ahogy a besenyőknél is megkülönbözteti a μεγάλοι ἄρχοντες-t (37.16) és az ἐλάττωνες ἄρχοντες-t (37.33). A törzsek egymáshoz való viszonyáról is kapunk rövid, de jellemző leírást a *DAI*-ból (40.44–47), amely egyben a magyar törzsek elhelyezkedésére is némi fényt vet.¹⁸⁷

Végül még néhány szót kell szólnunk a magyarok Τοῦρκοι nevééről. A *DAI* mindenütt így nevezi a magyarokat, s használja a Τουρκία országnevet is, de természetesen csak a honfoglalás utáni Magyarországra vonatkoztatva, legtöbbször a szomszédos népekkel, tehát határmegjelöléssel (31.5; 32.3; 37.42, 47; 40.28, 36), néhányszor a magyar fejedelmi méltósággal (38.55; 40.53, 65) kapcsolatban. A Τοῦρκοι név eredetére csak egyetlen helyen céloz a *DAI*, ott, ahol azt olvassuk, hogy „De abban az időben nem türköknek mondták őket, hanem valamilyen okból szavartü aszfalünak nevezték” (38.9–10), amit kiegészít még egy másik hely: „...s ezeket a türkök régi nevéen mostanáig szavartü aszfalünak hívják” (38.27–28). A magyarok e régi nevééről fentebb már szó esett. Forrásunk tehát azt mondja, hogy a levediai tartózkodás után még nem türköknek nevezték őket, vagyis e nevet csak később kapták. Hogy hogyan szállt rá a magyarokra a Τοῦρκοι név, arra vonatkozólag a legkülönfélébb nézetek hangzottak el. Szabó Károly utalt arra, hogy egy bizánci forrás szerint¹⁸⁸ a perzsák az északkelet felé lakó hunokat nevezték türköknek.¹⁸⁹ Marquart megkísérelte kapcsolatba hozni a magyarok Τοῦρκοι nevét a herodotosi Ἰούρκαϊ-jal, s azt a véleményt nyilvánította, hogy a bizánciak e nevet

¹⁸³ Lásd erről Bury: *i. m.* (90. j.) 563; Manojlović: *i. m.* (15. j.) 124.

¹⁸⁴ Németh: *i. m.* (87. j.) 266 Tarkacsuval azonosítja, feltételezvé, hogy Liündika volt a másik neve. Grégoire feltevése, mely szerint Λιούντικα = Λοβεδίας (*i. m.* [155. j. Le nom] 647), nem érdemel figyelmet. Vö. Marquart: *i. m.* (16. j.) 52–53, 522; Bury: *i. m.* (90. j.) 563; Manojlović: *i. m.* (15. j.) 99, 128, 138; Latisev – Malickij: *i. m.* (15. j.) 64.

¹⁸⁵ Bartoniék E.: Az Árpádok trónöröklési joga. *Századok* 59–60 (1925–26) 785–842, 803–804; R. Kiss I.: Trónbetöltés és ducatus az Árpád-korban. *Századok* 61–62 (1927–28) 733–765, 735–740; Domanovszky S.: Az Árpádok trónöröklési jogához. *Századok* 63 (1929) 43–52, 45–47.

¹⁸⁶ Az ἄρχων szó használatáról és értelmezéséről lásd Domanovszky S.: A trónöröklés kérdéséhez az Árpádok korában. *Budapesti Szemle* 156 (1913) 367–398, 382; Domanovszky: *i. m.* (185. j.) 45–46; F. Dölger: Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik. *Archivum Europae Centro-Orientalis* 8 (1942) 315–342, 328.

¹⁸⁷ Lásd Moravcsik: *i. m.* (180. j.) 292–293.

¹⁸⁸ Theophylaktos Simokattes III. 7, ed. de Boor 121.12–13.

¹⁸⁹ Szabó: *i. m.* (109. j.) 11.

az alánoktól vették át.¹⁹⁰ Darkó szerint a nevet a bizánciak – minden etnikai tartalom nélkül – tisztán geográfiai („a Don és a Kaukázus közt lakó”) és kulturális („nomád”) alapon alkalmazták a magyarokra.¹⁹¹ Ezzel szemben Czebe úgy tekinti e nevet, mint amely irodalmi eredetű, s amelyet a bizánci udvari körök honosítottak meg.¹⁹² Van olyan nézet is, amely szerint a magyarokra a kazárok régi nevét a szomszédok ruházták rá.¹⁹³ A kutatók egy másik része realitást tételez fel a név mögött, amely a magyarok türk eredete,¹⁹⁴ illetve „türk hódítás és türk-kazár-magyar kapcsolat révén”¹⁹⁵ szállt át a magyarokra. Egyesek a kazárokkal való szoros kapcsolatra gondolnak,¹⁹⁶ mások pedig egyenesen a kabar csatlakozásnak tulajdonítják a magyarok „türk” nevét.¹⁹⁷ Amint ebből látható, a kutatók nézetei voltaképpen két csoportra oszlanak. Egyesek szerint idegenek (bizánciak vagy a szomszéd népek) nevezték el így a magyarokat, mások szerint bizonyos történeti kapcsolatok révén szállt rájuk ez a név. A kérdés vizsgálatánál figyelembe kell vennünk azt a körülményt, hogy hol és milyen körülmények közt bukkan fel először a bizánci forrásokban e név magyarokra vonatkozó használata, s vajon kizárólag csak a bizánci forrásokban találkozunk-e vele? Ami az utóbbi kérdést illeti, ismeretes, hogy az arab-perzsa források is türköknek nevezik a magyarokat.¹⁹⁸ A nyugatiak közül Liudprandnál találjuk meg a magyarok türk nevét,¹⁹⁹ de minthogy Liudprand tudósításai bizánci értesülésekre mennek vissza, ennek sem tulajdoníthatunk jelentőséget. A bizánci írók közül az első, aki Τοῦρκοι-on kétségkívül a magyarokat érti, Bölcs Leó császár, aki 904 után írta *Taktikáját*.²⁰⁰ Mint ismeretes, ő Niketas Sklerost követként küldte 894-ben a Duna torkolatához, hogy a magyarok fejeivel, Árpáddal és Kuszannal szövetséget kössön a bolgárok ellen. Ennek révén tehát a bizánci császár pontos értesüléseket kapott róluk, s alig képzelhető el, hogy ő ezek után másképp nevezte volna a magyarokat, mint azok magukat mondták. Ez alapon használja ő *Taktikájában* következetesen a Τοῦρκοι nevet a magyarokra vonatkozólag. Időrendben azután Nikolaos Mystikos levelei következnek, ahol még pontosabban „nyugati türkök” néven (οἱ ἐκ τῆς Δύσεως Τοῦρκοι) szerepelnek a magyarok,²⁰¹ aminek a magyarázata az, hogy a kazárokat egy régebbi forrás

¹⁹⁰ Marquart: *i. m.* (16. j.) 54–56.

¹⁹¹ Darkó: *i. m.* (33. j.) 49, 52.

¹⁹² Czebe Gy.: De filio ducis Leonis. *Magyar Nyelvőr* 56 (1927) 47–52, 48, 51; Czebe: *i. m.* (169. j.) 306–301.

¹⁹³ Moór E.: *A magyar nép eredete*. Szeged (1933) 56, 62; Moór E.: *A magyar őstörténet főproblémái*. Szeged (1943) 53.

¹⁹⁴ Vámbéry: *i. m.* (143. j.) 144–145; Nagy G.: A honfoglalók és a turkok. *Ethnographia* 19 (1908) 65–80, 67.

¹⁹⁵ Németh: *i. m.* (87. j.) 198–202.

¹⁹⁶ Togan: *i. m.* (72. j.) 271.

¹⁹⁷ Manojlović: *i. m.* (15. j.) 103; Macartney: *i. m.* (21. j.) 124–134. Vö. Latisev – Malickij: *i. m.* (15. j.) 51.

¹⁹⁸ Németh: *i. m.* (87. j.) 196–197.

¹⁹⁹ *Antapodosis* II 4 és 26, ed. J. Becker 38.5, 20; 50.10.

²⁰⁰ Lásd Moravcsik: *i. m.* (140. j.) 334–353.

²⁰¹ Lásd a 174. jegyzetet.

„keleti türkök”-nek mondja.²⁰² A bizánci patriarcha tehát nyomatékosan utal ezzel arra, hogy a nyugaton, azaz a régi Pannónia területén lakó türkökre gondol, mint ahogyan később is olvassuk egy XI. századi forrásban: τὸς πρὸς δούσις ἐν Παννονία κατοικισμένους Τούρκους, aminek megfelelője az Οὐγγρίας ἦν καὶ ἐσπέριον Τουρκίαν καλοῦσι kifejezés egy XII. századi krónikában.²⁰³ De ugyancsak Τοῦρκοι-nak nevezi a magyarokat egy X. századi bizánci hagiográfiai munka is,²⁰⁴ s ezt követi időrendben a *DAI*. Konstantín császár munkája után még néhány X. és XI. századi forrásban találkozunk a magyarok Τοῦρκοι nevével, de azután már csak elvétve, s jórészt korábbi forrásokból kiírt munkákban bukkan fel.²⁰⁵ Az Οὐγγροι név, amely eleinte csak szórványosan és főleg népiesebb jellegű munkákban bukkan fel, a XI. század végétől kezdve kiszorítja a Τοῦρκοι-t, aminek érdekes jele az, hogy ilyen kitételekkel találkozunk: Τούρκους τὸς καὶ καλουμένους Οὐγγρους, és Οὐγγροι νῦν, οἱ δὲ αὐτοὶ καὶ Τοῦρκοι λέγονται, amelyekben még egymást magyarázva, párhuzamosan fordul elő a Τοῦρκοι és az Οὐγγροι név.²⁰⁶ Mindebből azt a következtetést kell levonnunk, hogy a bizánci hivatalos, diplomáciai körök a magyarokat akkor, amidőn megismerkedtek velük, türköknek nevezték, később azonban a XI. század végétől kezdve e név használata megszűnt. Ennek okát abban kell keresnünk, hogy egy ideig azok a magyar vezérek és fejedelmek, akikkel a bizánci diplomáciai körökben érintkezésbe kerültek, valóban így nevezték magukat, aminek egyik legkésőbbi emlékeként bizonyosága az a korona, amelyet VII. Michael Dukas ajándékozott 1075-ben Géza királyunknak, akit a korona görög felirata κράλης Τουρκίας-nak nevez. A magyarság kialakulásának története szempontjából ez annyit jelent, hogy az az erős török réteg, amely még a honfoglalás előtt, minden jel szerint a kabar csatlakozás révén a kialakuló magyarság egyik integráns alkatrésze lett, két évszázad folyamán teljesen eltűnt, s felzívódott a finnugor elemekben.

²⁰² Theophanes, ed. de Boor 315.15. Hasonló kifejezés Skylitzesnél, ed. Bonn 439.12, amely azonban már nem a kazárookra, hanem az arabok és perzsák szolgálatában álló „keleti türkök”-re vonatkozik.

²⁰³ Az adatokat lásd Moravcsik: *i. m.* (22. j.) II 269–270.

²⁰⁴ Az ún. Lukács élete (*Vita S. Lucæ Junioris, in Hellade sepulti*), PG 111. c. 461.

²⁰⁵ Az ide vonatkozó adatokat lásd Moravcsik: *i. m.* (22. j.) II 269–270 és Moravcsik: *i. m.* (1. j. A magyar történet), a könyvhöz mellékelt táblázaton.

²⁰⁶ E folyamat egyes fázisait találóan jellemzi Czebe: *i. m.* (192. j.) 47–52. Vö. Moravcsik: *i. m.* (1. j. A magyar történet).